

מסורות נוסח קדומות בהגהות רש"י בתלמוד

ורד נעם

תוכן העניינים

5	מסוגייות עריכתה של המכילתא דר' שמעון בן יוחאי — הצמדת דרשות	אברהם חיים בורגנסקי
23	הדור בהלכות הרא"ה: מעמדו ההגותי-היסטורי של "הדור" בעת החדשה כשיקול הלכתי במשנתו הפסיקית של הורב קוק	נרדיה גוטל
63	עבודה זרה וכיטולה	נעם זורר
79	ר' יהודה בר יקר — תולדותיו, ומקומו במשנת הרמב"ן	שלם יהלום
109	מסורות נוסח קדומות בהגהות רש"י בתלמוד	ורד נעם
151	קש, חבן, גבבא	רפאל בנימין פוזן
183	שינויים שחלו כפרשנות חז"ל — בהדגשה והרחבה של המשמעות הרעיונית של הכתוב	רבקה רביב
205	ערים מוקפות חומה — רשימה אקראית או טקסט מנמתי?	ישראל רוזנסון
217	כפרה למתים	צבי אריה שטיינפלד
v	תקצירים באנגלית	

סדרת

הרפיס מתוך

כתביעת לחקר ספרות התורה שבעל-פה
כרך יז, חש"ס"א-חש"ס"ב — 2001-2002

בעריכת

צבי אריה שטיינפלד

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

מסורת נוסח קדומות בהגהות רש"י בתלמוד

ורד נעם

א. פתח דבר : מסורות נוסח מזרחיות ומערביות

רבותינו הראשונים, אשר חרו אחז עדים נאמנים לתלמוד, הישום דוקא 'בספרים ישנים, הבאים מספרד',¹ ודחו 'ספרים חדשים' בני אשכנז וצופת עם 'מחקין ותליות'² שבבם, מפני 'קודמי קדומין ישנים ומישונים'³ שלא עבר עליהם קולמוסן של מגידי ספרים. היקפה של תופעת ההגהה האשכנזית עולה כחריפת מדבריו הידועים של רבנו תם, הזורק מרה במגידי הספרים:

ואע"ג דלט רבינו גרשום מאור הגולה כל [מאן] דמשבש תלמוד הכי והכי תהיי לא נמנעו מלשבש... לבלתי ישבשו הספרים למחקם ולא לעשות לאו היך והיך לאו...⁴

...בענותיני שרבו רבו מגידי ספרים בתלמוד ואיך מדקדקין בדבר...⁵
...ובורות ושטות הוא לשנות ציוסאות כי גם על טמא טהור ועל אסור מותר נגיה...⁶

ואמנם, מטחבר שנטוייה אשכנזית-צורפית זו להגייה בספרים לא הזגבלה לחיקוני גירסה נקודתיים בלבד, ואף לא לתלמוד הבבלי בלבד. הלומדים האשכנזים ראו עצמם 'שוחפים פעילים בהתהוותו של נוסח הטקסט',⁷ 'אסכולה הרגילה להשליט את דעתיה ואת המטרות המקובלות עליה על טקסטים בעלי מסורת שונה',⁸ עד שעשו נוסחיהם האשכנזיים של ספרותנו לנוניה ענף מסירה נכדל, בניגוד לנוסח הספרדי או הבבלי המקביל. התופעה נסקרה ותוארה במחקר,⁹ ופניה השונים הולכים ונגלים במסורת

- 1 לשון בעל המאור. למקורם ותפוצתם של ביטויי זה וריבים ביניהם בו ראה: חתני יד (מסורות נוסח, עמ' 228-229. הערה 60. ראה גם: סגל, מגילה, עמ' 213. הערה 1.
- 2 רמב"ן, מלחמות, כנומת לרף נג ע"ב (כ ע"א בריף הרי"ף דפוס וילנה) נבנז 'גירסא ופירשה' של רש"י. וכוונתו שם ל'וסחי אשכנז וצופת שהחלו חודדים לספרד. ראה: זוסמן, מסורת, עמ' 42. הערה 130.
- 3 הקדמת ספר הישר, עמ' 9.
- 4 שם.
- 5 ספר הישר, סימן חרב, עמ' 355.
- 6 ספר הישר, תשובות, סימן מו, עמ' 86.
- 7 זוסמן, לעיל הערה 2.
- 8 שם.
- 9 ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 680-688. ועייך סקירתו המקיפה של תא-שמע, ספרייהם, והתפניות

של רש"י פטור עצמם, דרך כלל, בצייטנים של הערות סקטוראליות ספורות, לכאן או לכאן, מפי רש"י עצמו, ובנוסחות השקפה כוללת אשר הושפעה, לעתים, מנשיות לב שלהם עצמם. כך, למשל, כותב אייזיק הירש ווייס:

ואמנם מצאנו גם בהרכבה מקומות שאף אם לא מצא לו טיעו בשום ספר לשונות הניגוד לא חול לגהיה מלצתו ומסברתו...³⁵ מה טוב עשה רבינו לְקַמְפו ולנו שעדיין וטיקל את הגמרא מן העיקולים והשכובשים. כי לולא הוא שהיה לנו אשר הזח הטיק ראש האיסור אשר אסר רבינו גרושים... מי הוא זה אשר מלאו לבו לעשות כן...³⁶

והוא מוסיף מדום לב:

ולא אלה שני העניקים (רש"י ורשב"ם) הראו דרך לבקורת הנוסחהות מי ברורות האחרונים הערה נפשו לפול ביד המקנאים?

ולא נתקדרה דעתו עד שצירף את רש"י אל מחנה המתקנים, וטפל על רכנו הם את כל אשמתה של האורתודוקסיה השמרנית והפלפלנית. לאידך, לא יפלא שאיש מדע דחיר ורייקן כאלמנטר מארקס הניח:³⁷

הרי זה בלתי סביר שרש"י נשען לעתים קדומות על סכרות בלבד³⁸ בהגמרת ספר זה, אשר אליז רחשו כבוד רב כל כך, שהרי בצייטתו לא היה כושתה בשיפוטו שלו בלב סמכות נוספת.

לאמתו של דבר, עולות ההתרחשויות הסותרות מתוך ערוותו של רש"י עצמו. רובם המכריע של "הכי גרסינן" שלו אינם נמנים במפורש על נוסח כתוב או מסורת פשונית, ובמקום שהם מנומקים, נימקויהם מן הסברה. במקומות לא מעטים מעידה לשונו של רש"י שהגמרה מדעתו: "ובלשון הכתוב בספרים איני יכול להצמידה", "אע"פ שהוא בכל הספרים אמת הדבר שהוא שבוש", "ונראה לי דלא גרסינן", וכיצא באלה.³⁹ מאידך, בקשה לשחור נוסח קדום של בבלי עירודן דווקא מתוך פירוש רש"י: [מרגוליס (M.L. Margolis, 1952 Philadelphia, R. Gordis, Editor), *Scholar and Teacher*, עמ' 4, 63]. מבין תוקרי דרנה נראה שראשית, הספרות הפשונית, עמ' 48-46, נוטה לייחס משקל רב יותר להגהות מן הסברה. לעומתו מדגיש גרוסמן, צופט, עמ' 130, את מפגשו של רש"י בגרמניה עם המסורת הפשונית של רבתי, היכולת גם את נוסח התלמוד הבבלי... ומדשפת מן המורשה הבבלית. שורצפוקס (ראשי דבר) הקצין השפעה זו עד שצטטיר רש"י, על רקע הפשלות בעולם הנוצרי כן הזמן, ברמות פלולוג מורלי, שכל תולדת ישיבתו בשיבת מנגצא היחה איסוף עיר נוסח לתלמוד וירכישת פשונית בביקורת סקטורים.⁴⁰

35 ווייס, תולדות, עמ' 130. ואף-על-פי-כן הוא סבור ש"היום התלמוד לפנינו על פי תקינותו כאלו יצא כן מתחת עט בעל הגמרה" (עמ' 129).
36 שם, עמ' 129. עם זה, מתאר ווייס, שם, גם את שימושו של רש"י בנוסחות של תלמוד ושאר ספרים ואת שיקול דעתו החזיר בהגהה.
37 מארקס, היי רש"י, עמ' 24. במקור באנגלית.
38 "mere conjectures".
39

גם: לפשתי, רש"י, עמ' קצב ספרות 22-21: ערואל, המאור הגדול, עמ' שצ; וראה סקירתו של ההגהות במשנת סוכה: פוקס, סוכה, עמ' קו-קח.

אלא שאף חולק שענף הנוסח הקדמון שלהלמוד אשר הגיע לאשכנז הונה הגהה נמרצת, ולמורים וטופרים עשו כו כבתוך להישקל בכובד ראש כמסורת נוסח קדומה, ואילו מהם מסורת הנוסח האשכנזי ראויים להישקל בכובד ראש כמסורת נוסח קדומה, ואילו מהם אינם אלא מַעְפְּדִיָּהּ של מגייה ספרים שסתמו הגהותיהם, או כלשון "שאלת השאלות של הארצות"³⁰: "עד היכן המצא שנסקף לעיל, זהיר הינם המחקר הפילולוגי החלוצי יותר מבצבר, והוא מבקש לבחון את מסורת הנוסח האשכנזי בכל מקום לגופו: במקום שעדי נוסח מורחיים מעצדים אותה, מקורית היא, במקום שאין עדי טהרה שלה לפנינו, ובראש וראשונה כשהיא מעוצבת, בעקפיין, בידו הגדולה של רש"י ותואמת את "הכי גרסינן" שלו, עניין לנו בהתרחשויות משניות, אירופיות, של מסירה.³¹

ב. טיבן של הגהות רש"י

עניינו של מאמר זה להעלות את האפשרות שמא נִדְאָוּת אחרונים אלה ששרדו בידנו, אף הם אינם אלא ספקות. טיבן של הגהות רש"י לא נבדק, למרבה הפלא, בדיקה של ממש, מעולם. בשנים האחרונות נכתבו כמה וכמה מחקרים על מהוהותו של פירוש רש"י נפו, ועל הגהות שהונה הפירוש עצמו, בדי רש"י וכדי ממישיכיו.³² אולם בתוך ים הספרות הגדול שנכתב על רבן של ישראל לא נעשה עדיין ניסיון שיטתי לברוק את גריסותיו בתלמוד מול כל הנוסחים האחרים ולנסות לטיים את מקורן ואת ערכן.³³ מה היה משקל הסברה מול השמועה בהגהותיו? עד כמה היו לו לסעד ספרים יענים ומסורות פורש קדמוניות, ועד כמה הגייה "מבליערי ואייה"? הכותבים³⁴ על פניו השונים של מפעלו

30 רונטל, תולדות הנוסח, עמ' 1.
31 ראה, למשי: רונטל, בבלי פסחים, עמ' 55; והכתובותיו של סכתו, סנהדרין, עמ' 337. בין שתי השבבות של המסורת האשכנזית: שכבת סכס מורחית, והתפתחה בעלה אופי "אשכנזי". הקריסיון להבתה הוא ההתאמה לעדותם של ה"חית, ה"מית" או עד מורחית אחר. ראה גם הניתוח של גריסות ר"י מינכן בדי רונטל, משנה ע"ז, עמ' 137-138.
32 לדין מחודש בבטיית ה"מהוהות" בכללותה ראה: פרידמן, פירוש רש"י, סקירה כללית של הנושא, סיכום ורכיביליגורפיה אצל גרוסמן, צופט, עמ' 223-231. בהערה 299 נמנו מחקרים חודשים ומסקווחים.
33 לסיכום לרכיביליגורפיה של הספרות הנוגעת לפירוש רש"י לתלמוד בכלל ראה: גרוסמן, צופט, עמ' 215-239. למיתו של דבר, אף כלל "התאוריה המקודשים לפירושיו: חלמוד אינם בה מרכיבים" בית לספרות המתקדמת ה"דחה מני ים" שהקודשה למפעלו לראשיהו (תא-שמע), הספרות הפרונית, עמ' 40, הערה 7). הספר המרכזי שהקודשים האחרונים לפירוש רש"י לתלמוד (פרנקל, דוכו של רש"י) מייחז דיון רחב לנוסח הפירוש עצמו, אבל אינו נוגע כלל בשאלת ההתייחסות בתלמוד.
34 נוסח שמכש הכל מסכימים בייסוד הגהות רש"י נצטרפו שיקולים שונות שונכתבו מאז נטר חלק מן הקצוץ נמרוך אף תיקוני הנוסח של רש"י והגדרים "נוסחאות ישרות מכ"י שינים", "נוסחאות ישרות ומדויקות" (צונן), תולדות רש"י, יצ ע"ב, כח ע"ב), בסקירות שונות שונכתבו מאז נטר חלק מן הכותבים לדרך זו. ראה: לפשתי (רש"י, עמ' קצב-קצג) ומקלישניקי (היי המורה, עמ' 22-24) שהעדישו מובאות המדיניות את הבסיס הטקסטואלי ואת המיתות בהגהה. לסקירה של הספרות המתקדמת חולה והאנבית בנושא זה ראה: סגל, מגילה, עמ' 129-130, הערה 5.
לשם הקוריה רבא להיער כאן על עבודת דקטור שונכתבה באוניברסיטת קולומביה, 1891, ואשר

עניינו הרואות רש"י מגיה כאן מרעיו ("לי נראה"), הגהה בוטה למדי, בלשון משנה, וכל זה אף בלא אילוץ של ממש. וכבר צווחו כנגדו התוספות:⁴⁹ "יעל חינם דחק, דאשכחן ברוכחי טובא דקרי ליה חבידי"⁵⁰ ואלם, בסוגיה שעל משנה זו עצמה, במחזק של דף אחד בלבד, אנו מוצאים הגהה מאלפת ומפורסמת⁵¹ של רש"י:⁵²

...ואני שמעתי מרובתי שדרי גרוסים [כולם]:⁵³ "סתם עצים הרסקה [ניתנת]⁵⁴ תנאי היא" וכן כתוב [בדוכן]⁵⁵ הספרים, וטרחתו מנעורי בכל צירי שיטה [ה]תלמוד⁵⁶ לישבה כפי דבריהם ואני יכול, ומצאתי גירסא זו [בסדר ישעורן]⁵⁷ כתב ידו של רבינו גרשום כן יהודה מנהגתו כבר, ובסדר ישעורן של רבינו יצחק בר מנחם כתוב ואני מונה, וכן נראה בעיני.

הרי שהיה רש"י טורח ומתייגע "בכל צירי שיטה התלמוד", ולא היה מגיה עד שנמצאה לו ראה בספרים; ואמנם, הוא מפרש מקבילה של סוגיה זו בסדר ישעורן⁵⁸ על-פי הנוסח המקשה בעיניו. רק בטובה, מסכת שפירש בקונתו,⁵⁹ נמצאה לו הראיה ר"מלאו לבר" להגיה.

העדות והרשומים הסותרים בשאלת מקורן של הגהות רש"י מרוביכו ניסוחי ביניים המקומים על הציר שבין שמורה וסברה, אבל נראה שפירת המחקר של העשורים האחרונים בתחומים היסטוריים וספרותיים מחייבים ניסוח מחודש של הבעיה ודרכי טיפול חדשות בה. המסורת המזרחית הקדמונית של נוטה וכתבי, ההלכות וחתשפות בבסיס המורשת האשכנזית, ותאמות את מסקנותיו של המחקר ההיסטורי בוכר הדורות האנימיסטיים של תורת בבל ומסורת הגאונים למרכז האשכנזי באמצע המאה ה"א,⁶⁰ מניב וכו" לונדון.

49 ד"ה הלוקח, ראה גם דברי הר"ן, ד"ה הלוקח, יש ע"ב בפי הר"י.
 50 ואמנם, הגהה זו נדחתה וכמעט שלא נקטה בנוסח המשנה שבפיר התלמוד השונים, לבר מכ"י צוטסה הירבה במחקר, לא רק אגב דין בפירוש רש"י (ראה הספחה שהצגה לעיל, הערת 33-34).
 51 זיהי הערת הראשונה על ספר של רבנו גרשום, שנוקק לו ראשונים בדורות שאחר רש"י (גרוסמן, אשכנז, עמ' 158-159), ואחד האוהבים המעטים של ר' יצחק בר מנחם (גרוסמן, צרפת, עמ' 113).
 52 טובה מ ע"א, ד"ה [ה"ג] עצים דהסקה תנאי היא.
 53 כולם המלה נעדרת ברפוסים, אבל מצויה בשלושה מבין ארבעת כתבי-ידו של פירוש רש"י כאן (G. Rab. 832), מניבן 216, אסקוריאל G-14, ופוס פיראון אינו קריא כאן.)
 54 ברפוסים: נינה. אבל בשלשה מבין ארבעת כתבי-ידו לפירוש רש"י: "ניתנו" כ"י אסקוריאל; חסר.

55 בתלמוד ב"ב, מונבן, אסקוריאל; חסר: פיראון; לא קריא, אבל ברפוסים אחרים: "בכל" ;
 56 בתלמוד ברפוסים המאוחרים: "דש"ס"; ד"ו: "תלמוד".
 57 כך בכל כתבי היד, ברפוסים: "בספר".
 58 ברא קמא ק"ב ע"א, וראה לקמן.
 59 אפטישיל, מלס"א, עמ' 53. על טיבו של הפירוש לכבא קמא ראה בהרחבה: פרידמן, פירוש רש"י, ראה רינתו של גרוסמן; זיקחה: לחוקר זיקחה; אשכנז, עמ' 383-386, 424-435, הכותר מחדש, מאז וממתן הערות במחקר למעלה ממה שנה. גם לשיטתו של תא-שמע, ביקורת, עמ' 345-348, המשיג עילה "אין איש חולק... כי השפעה ככל באשכנז במאה ה"א גדולה הייתה מהשפעת תלמודם של בני א"י שם" להשתקפותו של תולד זה בפלומים על הגהה באשכנז ראה: תא-שמע, מנהג אשכנז, עמ' 88-105. על ההתענות בין השפעות בבל וארץ ישראל עוד במחזות צמחתה של תוצרת אשכנז במרות הים התיכון ראה: בתפיל, בין א"י והעיר 24 לעיל.

תלה רש"י מקצת הגהותיו "בספרים ישנים", ב"משנה מוגהת ודוקנית", בספר רבתי וכשמועתם, ופעמים שהתחבט בפירושה של סוגיה ש"אינו יודע אמיתה" ונזהר מלהגיה⁴⁰ ונרספה מפני הדרך עד ש"העמיק בדבר"⁴¹ ומצא לה סמך. יש לנו ללאור גם מעדות רבנו תם:⁴²

כי גם רבינו שלמה, אם הגיה גירסא, בפירושו הגיה אבל בספרו לא הגיה. כי אם שהי מימיו הגיה על פי פירושו אשר לא מלאו לנו לעשות כן בחייו, וזלתי במסכת זבחים לברכה.

במסכת זו השתמש רש"י בספר המדוק של ר' יצחק בר יהודה,⁴³ הנודע בריבוי תשובותיו בסדר קישים, פירושו של ר' יצחק באים הרבה בפירוש רש"י לסדר זה בלשון: "מפי מורי", מחד, ומחזות כמאן הקשר בין נכונותו של רש"י להגיה לבין נוסחים מדויקים שקיבל מרובתי. מאידך, מסתבר שרש"י לא מנע עצמו מלהגיה "בפירושו אבל לא בספרו" גם כשלא עמדו לפניו מסורת מעין זו, והגהות אלה נקלטו אל תוך הנוסח ביד "שותי מימיו". אנו נסתפק כאן בהגמה אחת, בה שוכנים שני הקצוות כסמיכות מפעיה זה אל זה. במשנת סוכה⁴⁴ שנינו:

הלוקח לולב מחביו בשביעית
 נותן לו אחרת מתנה
 שאינו רשוי לקחו בשביעית

טעם הדין הוא, "לפי שאין מוסרין דמי פירות שביעית לעם הארץ"⁴⁵ מפני שהוא חשוד שמא יעניעם לסחורה.⁴⁶ וכתב רש"י:⁴⁷

לי נראה דהלוקח לולב מעם הארץ גרסי, דהא בעם הארץ קמיירי, כדאמרי בגמי, ועם הארץ לגבי חבר לא קרי ליה חביו. ואי לוקח נמי עם הארץ, מי ציית לן לחזוקי חביו בחשוד⁴⁸

40 למרא מקום אלה תשכחותם ראה, וייס, שם, הערה 35, וכן עמ' 66-67: לפישץ וערואל (ראה הערה הקודמת); מיימן, רבן של ישראל, עמ' קכב. ראינו לשימושו של רש"י, גם כשלא העיר על כך בפירושו, בפירושים ונוסחים של רבתי — ר' יצחק בר יהודה ור' שלמה בר שמשון (שלישם טיפילי, במובנה, גם בבביות נוסח), ראה: גרוסמן, אשכנז, עמ' 252 הערה 225, 321-320, 344-343 וספרות שם.

41 מחזר ויטרי, עמ' 442; סידור רש"י, עמ' 106. תלשון בו "העמיק" רש"י "מכתב ידי רבי" הוא הוא לשון טעם פירוש רש"י לפניו, ממילה ל ע"ב, ד"ה קורין בקרבנות החג, ראה: מגלה, עמ' 130 הערה 5.
 42 הקדמה ספר הישר, עמ' 9.
 43 חופש מסמנים, סימן א, עמ' ז-ח; ראה: גרוסמן, אשכנז, עמ' 320-321 והערה 126.
 44 סוכה ג, א, הובאה ע"פ כ"י קופמן.
 45 גמרא, לט ע"א.
 46 ראה: רש"י, ד"ה אין מוסרין דמי פורת.
 47 לט ע"א, ד"ה הלוקח לולב מחביו.
 48 לשינוי נוסחאות זעירים במדף פירוש רש"י ראה: פוקס, סוכה, עמ' 113.

ג. דוגמאות למסורות מזרחיות ביסוד הגהות רש"י

1. סוכה מ ע"א (= כפא קמא קא ע"ב קב ע"א) בהגהה שהוראה לעיל מעמדת רש"י בין שתי גירסאות מעורבות מובהקות: זו של "דבתי" אנשי אשכנז ועמם "דוכ הספרים", וזו של ר' יצחק בר מנחם הצרפתי, איש אורליאן,⁶⁴ שנאמרה כמות "סדר ישועות" של רמב"ה.⁶⁵ אולם בריקת ערי הסוגיה מעלה כי לא חלוק נוסח צרפתי-אשכנזי לפניו.

בסוגיה זו שלשה חלקים:

א. קשיה על דין לולב, שיש לו, כפי שהעלתה הסוגיה לעיל (לט ע"ב), קודשת שביעית (את היתר קניית הלולב בשביעית במשנה העמידה הגמרא, שם, כלולב בר ששית), בעוד שמן הברירה עולה שעצים שאינם לאכלה, אין עליהם קודשת שביעית. קשיה זו הורצה בהבנה בין עצים שהנאמם וכיעורם שורה, שיש להם דין שביעית, כלולב, לבין עצים שהנאמם אחר בעורם, כעצים שנועדו לכישול ואפייה (עצים להסקיה) ופטורים מן השביעית. דין זה נלמד מדרשת לשון הכתוב: "לכם לאכלה".⁶⁶ קודשת שביעית חלה על כל הדומה לאכל, ואשר כמו האכל, הנאמם וכיעורו כאין כאחד.⁶⁷

ב. מתוך ההנהגה זו מקשה הגמרא על "עצים דמשחן", עצים לחימום⁶⁸ או למאור,⁶⁹ שאף שהנאמם וכיעורם בשורה, אין להם דין שביעית, וחיזק רבא: "סתם עצים להסקה עומדים". כלומר, כיוון שרוב עצים נועדו לכישול, הנאמם אחר בעורם, הוחל דין זה על כל העצים, גם כשהועידם בעליהם למטרה אחרת.

ג. בחלק השלישי משמעה הסוגיה כי דין עצים בשביעית "נאי היא", ומביאה מחלוקת ר' יוסי והנאמם באשר לשימוש בפירות שביעית למשיה לכביסה. דעת הנאמם, האוסרת, מצמצמת בגמרא בדרשת הכתוב הנוכח לעיל מן המלים "לכם לאכלה": "מי שהנאמם וישעור שורה, יצא משרה וכביסה שהנאמם אחר בעורו".

על פי ההצעה "נאי היא", צריכה מחלוקת הנאמם בחלק ג של הסוגיה להיות חופפת למחלוקת כלשהי בדן עצים-שלא-לאכל בשביעית בחלק א או ב. אבל אופי הקשר בין מחלוקת הנאמם לבין מה שלפניה אינו ברור. החלקים הראשונים של הסוגיה דנים בספק האם חלה קודשת שביעית על העצים או לא, והקטיריות הוא טיב השימוש בעצים. לפיכך, מה שהוציאה הדרשה מכלל "דומיא ולאכלה" הופקע מקודשת שביעית והותר. ואילו מחלוקת הנאמם שבחלק השלישי של הסוגיה דנה מהו טיב השימוש

64 ראה עליו: גרוסמן, צופת, עמ' 107-120. על נוסחותיו כפי רש"י וכפי אחרים: שם, עמ' 113 והערות 99, 98.

65 אפשר שיש להבין מלשון רש"י שבספור של רבנו גרשום היה נוסח זה בנדר הגהה על גבי הנוסח המקורי, ורק המסורת של ר' יצחק בר מנחם גרסה כך מחלילה (כתוב ואינו מובהק).

66 ידועה שבה הארץ לכם לאכלה, וקרא בה, ו.

67 ידוע המאכל ללעים... ובין שמגיע בחניכי הנהגו חכו מן המאכל בליעמנו ונתבער אותו הפיר... לשון רי"ח.

68 ראה פירוש הר"ח הנדפס בתלמוד בסוכה: ערוך, ערך שחז א (ערה"ש, ת, עמ' 53), ופירוש הרמ"ה לכ"ק קב ע"א (הובא בשמ"ק, עמ' תרצ).

69 רש"י פירש משורש "משחן" ולא "משחן", לעף, פלוה, 4, עמ' 2, ולר, מילון, כרך 3, עמ' 274, הלכו אך הם בדרך זו. נעלמה ממני האטימולוגיה שהובילה את יאסטרוב, עמ' 851, כביתו אחר לחלוטין.

והוכחות שקנתה לה ההשפעה הכבלית שם על-פני מנהגי ארץ ישראל החל מזמן הולדתו של רש"י, לערך.⁶¹ אל אלה מצטרפות ידיעותינו בדבר תלחתו של רש"י במסורות הפירוש והנוסח של רבתי,⁶² בעיקר מסורת ששורשן במנצא. ראוי לנו לברר מחדש את משקלן של מסורות הנוסח האותנטיות, שיש להן בית אב כמות, בתוך פרשנותו בכלל, ובתקופת הנוסח שלו בפרט. בריקה זו, אי אפשר לה להישען על עדויות חיצוניות מפורשות, שהרי ברוב המקרים סתם רש"י הגהותיו, וקורב להנהיג שהיא עצמו לא היה מודע למוצאן של מסורות שקיבלן מכלי שני מורשתו של גירסת רש"י עם ערי נוסח מזרחיים מובהקים, מהו, ועם מסורות נוסח אחרות, מהו, על פני מרחבים תלמודיים גדולים דיים, חוכל להצמידו על טיבן ועל מקור נביעתן של הגהותיו. ועוד: ההבחה המקובלת בין הגהה מן הסברה לבין הגהה תלויה מסורת מצמצמת עצמה לשאלות מובהקות של נוסח, אולם התהייה על דרכי מסירתו הנעלמות של החלומר הבבלי כורכת שאלות של נוסח ופרשנות, "צורסא ופירושא", כאחד. גם במקרים המדורכים שבהם הגיה רש"י מסברה, ראוי שניתן לב למקור סברתו. לעתים אין הגהה רש"י מתאשרת בלשונה מתוך נוסחים קדמונים, ואף-על-פי-כן, יש בהם באותם קטעי גהיה ונוסחים מזרחיים "ישנים ומיושנים" להבהיר הגהות המזרחות לכאורה. הידי העמומים של נוסח שנשתכח עשירים להישמע מתוך מסורת פירוש המוספה להימסר מודו לדור. יש אשר קיבל רש"י מסורת פירוש מקורית, אלא שהלשון שעליה נהחזרה נעלמה ממנו. קול דברים שפעם ותמונה לא ראה, ודווקא משום כך בקישו להחלים את הנוסח שלפניה אל מסורת הפירוש שקיבל, בניסוח מזרחי משלו. ופעמים שאינו מגיח, כי אם מצמיד לגירסה אחת פרשנות ההולמת את צורתו. נראה לנו, כי רבים הומזים לנוסחים ופירושים עתיקים אשר חלחלו אל אפלת הזמן והמקום הנפער בין גאונים וראשונים, בין מזרח ומערב, והם שבים ונגלים במפעל המסכם הגדול של רש"י. מובן שההזדהויות אשר יובאו לקמן אינן בגדר ראיה לשענתו, כי אם קריאה ראשונית לעריכתו של מחקר מקיף ושיטתי בשאלה זו. מוסף על חמש דוגמאות שיש בהן כדי להציג את טענותו, בתורן לסקור את התפלגות הנוסחים בסוגיות שהגיה רש"י לאורכה של מסכת סוכה, המצטיינת בעושר ידיו של ערי נוסח מזרחיים. בצדה נחזור ונזכיר את תוצאותיה של סקירה מעין זו שכבר נעשה במסכת סנהדרין.

61 גרוסמן, אשכנז, עמ' 433, תולה את השינוי ברכותיו המובהקים של רש"י, ומהה את תוצאותיו הבשלות אצל רש"י, ובני דורו. דוגמה אחת של הגהה רש"י המסתיימת במסורת מזרחית נדונה אצל די' תשקתי, "תפקן של אחרים, פרק בחוליות ההלכה", תעודה, סו"ד (תשמ"א), עמ' 170-172.

62 המקורות המחקריים נרשמו בעני דיוני תפקין של גרוסמן, צופת, עמ' 130, 223-220, וראה התפנית לספר "אשכנזי בהערות 292-295 שם.

63 ראה הוויכוח המעניין בין תא-שמע, בקורות, וטרסמן, לחקר זיקתו, בשאלה אם מוצעת למקורה של השפעה היא תנאי להגדרתה של זיקה תוכנית. מכל מקום, ענייניו שלנו כאן איננו ביחסו של רש"י האיש אל המרשת הבבלי, כי אם כעובד האובייקטיבי של גירסאותיו, לוחקות מפורשת של רש"י למסורות בבליות ראה: גרוסמן, צופת, עמ' 223 והערות 298. תפניתו לכיבולגורפיה באשר למקורותיו של רש"י בכלל: שם, עמ' 247-248.

בין עצי מאור ועצים לבישול. מפני הודק (יטרוחת)... ואיני יכולי! העמיד רש"י את הכרייתא בפירות שעיקרם לאכילה, כגון יין, ופירש ששעם האסור, אלכא דגנא קמא, הוא שהכוונה להשתמש בהם לשרייה וכביסה למאור או לחימום אינה מפקיעה אותם מדין פירות שביעית. כיוצא בזה, הכוונה להשתמש בעצים למאור או לחימום אינה מפקיעה אותם מדין פירות שביעית. שאין עליהם קדושת שביעית, ולכן מותרים. והיפוכם של דברים בר' יוסי, המותר שרייה בפירות מפני ששניו יעידם מפקיעם מקדושת שביעית, ולפיכך יעצים דמשתח"ן מופקעים אף הם מדין עצים סתם, ומחשבת הכעלים מחילה עליהם דין שביעית. פירוש זה, כדברי רש"י, אכן איננו מתיישב עם מהלך הסוגיה. על-פי הביאור של סתם הסוגיה בהמשך, מוזר ר' יוסי משרה וכביסה דוקא מפני שהותר הדבר בפירוש שביעית: "לכל צורככם", ולא מפני שהפירות הנידונים הופקעו מקדושת שביעית: "לפיכך נהה דעתו של רש"י משמצא סמך לגירסה: "עצים דהסקה תנאי היא". שביעית: "לפיכך נהה דעתו של רש"י משמצא סמך לגירסה: "עצים דהסקה תנאי היא". על-פי גירסה זו נחלקו גנא קמא ר' יוסי בעיקר מסקנתה של ראש הסוגיה לעיל, ברך עצים בכלל ולא "עצים דמשתח"ן". כיוון שגבולות הַחִלּוּחַ-לַחֲחִלּוּחַ של קדושת שביעית חופפים את גבולות השימוש המותר בפירות שכבר חלה עליהם קדושה זו, חרי הפנאים החלוקים במרחב השימוש המותר בפירות שביעית, היוו חלוקים גם במרחב החולמים של איסורי שביעית. משום כך — "תנאי היא". ואף-על-פיכך, הגירסה המקושית שנלכט בה רש"י רוחה ברוב כותבי-היד, בטובה וכבא קמא מאד, בכלל זה "ספרים ישנים הכאים מספרד" וגירסאות שעלל מכבב. אחרי הירך רכא בסוף חלקה השני של הסוגיה:

אמר רבא: סתם עצים להסקה הן עומדין?⁷⁴
 גרסו "הגאונים ד"ל"75 בסוגיית סוכה:

וכ כהנא אמרי? עצים להסקה נתנו תנאי היא.
 וכ כהנא משמיענו, שחזקתו של רבא: "עצים להסקה נתנו", שנויה במחלוקת תנאים. אמור מעתה, הלשון "תנאי היא" מתייחסת לחירך רכא בחלק השני של הסוגיה ולא לדרך העקרוני שבחלקה הראשון, ממש כמסורת רכותו של רש"י ובדומה לנוסח "רוב המפרים" שאי אפשר ליישבו: כ"י מינכן 140 המפרדי"ז גורס אף הוא כסתם כשיטה זו:
 ועצים להסקה ניתנו — תנאי היא.

73 פורש אחר לונסו זה מוצע ע"י ראה: ראה: אוצר"ג לבי"ק, סימן רעג, עמ' 158-157. ועל-פי מהתפת המסקנה: להכמים חלה שביעית על עצים דמשתח"ן, ולר' יוסי אין להם שביעית. אבל גם לפירוש זה נדחק האגון לייחס לר' יוסי טעם שאינו עמום: "הואיל ורוב פירות תנאים רבועין שוה. הני דמשרה וכביסה הוות דמעיקרא ניתו נגורין אחר שאר פירות". חלוא לפרשנות תגמרא בהמשך לית ליה לר' יוסי כלל דין "תנאים רבועין שוה", והוא דרוש: "לכלם" — לכל צורככם!⁷⁴
 74 הן עומדין? ראה החדר 86 לקמן.
 75 הורב ע"י בעל המאור, ט" ע"פ רבינו הר"ף לטובה; ראה: אוצר"ג סוכה, סימן שפ, עמ' 101.
 76 שמו של רב כהנא נזכר כאן בכל עיר הנוסח של סוגיית כבא קמא. בסוגיית סוכה הוא נערך מן הדפוסים ומכ"י אוקספורד 36. הנוסח שלא היה לפני הר"ח ואף לא לפני רש"י כאן. גם הצעת דבריו משתנה בסוגיית סוכה בין החדרים השונים, ראה לקמן.
 77 ראה: קרום, כותבי-יד, עמ' 354; עמ' 214 וספרות שם על קרבתו לנוסח הר"ח ותנאים ראה עמ' 213, שם.

המותר בפירות שביעית, והתחת היסוד שלה היא שאמנם חלה קדושת שביעית על הפירות הנידונים לפיכך, מה שהוציאה הדרשה מכלל "דומיא רלאכלה" הופקע מהייתר שימוש בפירות שביעית — ונאסר: עמלמות היחסים בין חלקי הסוגיה הולידה שני פירושים. האחד קשר את מחלוקת התנאים עם מה שלפניה בחלק השני של הסוגיה — דין "עצים דמשתח"ן". לפי פירוש זה, חלוקים ר' יוסי וחכמים בשאלה אם אמנם כל העצים נידונים כ"עצים להסקה" ופסולים מן השביעית, גם כשהוציאו בעליהם למטרה אחרת. פירוש זה מתחייב מן הנוסח שנתחייג בו רש"י מנעוריו ונאלץ לפרש על-פני כסוגיה המקבילה כבבא קמא, והוא נוסח רכותו של רש"י והספרים שהיו לפניו בחתילה:
 וסתם עצים להסקה ניתנו — תנאי היא.

הפירוש האחר קשר את מחלוקת התנאים אל לפני פניה, אל החלק הראשון של הסוגיה, כלומר, לעיקר הפסוק משביעית של עצים שהתנאים אחר כיעורם. לפי פירוש זה, חלוקים ר' יוסי וחכמים בעצם השאלה אם יש או אין ל"עצים להסקה" שביעית. פירוש זה נשקף מן ההגהה שהגיה רש"י על סמך ספרו של רגומ"ה ושל ר' יצחק בר' מנחם:
 [ועצים] דהסקה — תנאי היא.

על-פי הפירוש הראשון הכרח לפירש, כרש"י כבבא קמא, "שהמחלוקת שבכרייתא, בחלק ב של הסוגיה, עניינה היחס בין חזקות של כלל לכך פרט ששנתנה הגדרתו. ועוד: שלכלול עלמא אין לעצו הסקה דין שביעית, אלא שנתחלקו ר' יוסי וחכמים אם דין "עצים דמשתח"ן" כדין שאר עצים אם לאו. אבל שתי ההתנחות אינן אפשריות: א. אין ספק שחכמים ור' יוסי לא נחלקו בשאלה "מחשבת מהניא", כי אם בשאלה הפשוטה של השימוש שאינו לאכילה בגידולי שביעית. ממש כחלק א של הסוגיה. גם דרשת ההלכה מן "לאכלה", המשתפת למחלוקת התנאים ולדין ברך העקרוני של עצים שביעית, קושרת מחלוקת זו עם החלק הראשון של הסוגיה, ולא עם ההערה המשנית הנוגעת כפיט החריג של "עצים דמשתח"ן". ועוד: במקבילה כבבא קמא, שהיא, כנראה, מקורה של הסוגיה,⁷² עוסקת הורמא של ראש הסוגיה ב"מיני הצובעים" ולא כלול, והוא-הוא עניינה של המחלוקת התנאים: צמחי משרה וצמחי ביסיה. ב. על-פי המשך הסוגיה, אין ר' יוסי מודה כלל בהבנתו בין "תנאים רבועין שוה" ובין "תנאים אחר כיעור". אדרבה, הוא מחר שימוש בפירות שביעית, ואף מחיל קדושת שביעית, על "כל צורככם". ואם כן, אין ר' יוסי יכול למעט עצי הסקה מדין שביעית כלל, וכוודאי שאין, לשיטתו, מקום להבחנה

70 ועצים] כן בכתיב היד. ברפוס: "עצים". תנאי היא] נשמט בכ"י אסקוריאלי מחמת הדומות.
 71 קב ע"א, ד"ה יאזו משרה וכביסה.
 72 (המשנה מבחינה במפורש בין לולב, שאין לו שביעית, לבין אחרת, שיש לו. הסוגיה היא תגמירא את המשה "כלולב בר שית". מעניין, שהרמב"ם הל' שמיטה פ"ה ה"א דחה מסקנה זו וקיבל את פשט המשנה) ומחילה דין שביעית על לולב. בסוגיית כבא קמא נובעת הורמא ממשנה מפורשת שביעית. הורמא בב"ק היא בשם רבא: כסוכה — סתמית גם החירודן. המנהג את מחילת השביעית על לולב כסוכה ועל מיני הצובעים בב"ק ברך "תנאים רבועין שוה". חלק את מיני הצובעים ואינו מתאים לשימושו של הלולב (אי התאמה זו חייבה את רש"י לפרש ש"לולב" — עיקר תנאים לכב את הכית' ז). ראה גם: הלבני, ב"ק, עמ' רחא; סוכה, עמ' רכג, החדר 7.

קודמיו האירופים, אל משמע מקורי זה. נמצא, שנוסח רבתי רבתי האשכנזים היה נוסח ככל המוגה, ואילו הגהותו, בעקבות הגיטות הצרפת של ר' יצחק בר מנחם, וספר רגמי"ה עמו, מכונות אל מסורת פירוש בבלי מ מקורית ועתיקה יותר.¹⁰⁶

2. כתובת לו ע"ע-ע"כ
 הברייתא מלמד כי "הזרשה והשוטה והבוגרת ומוכת עין, אין להן טענת בתולים".¹⁰⁶ בבוגרת אין לבעל טענת בתולים להפסדה כתובתה מפני ש"בתוליה כליה מאליה".¹⁰⁶ כאן מקשה הגמרא ממימרת רב: "בוגרת נוהגין לה לילה הראשון" — "ותלין כל דמים של אותו הלילה ברם בתולים, אלמא איך לה דם בתולים לבוגרת".¹⁰⁷ התירוץ לקושיה זו מוגה כפי רש"י:

הכי גרסינן: אי דקא טעין טענת דמים,¹⁰⁸ הכי נמי. הכא כמאי עסקינן, דקטעיין טענת פתח פתוח.

לפי גרוסה זו, יש לבוגרת דמים, כדברי רב, ולפיכך גם טענת דמים יש לה. והכריחא המשמיעה שאין לה טענת בתולים, לנענין טענת "פתח פתוח" היא שנריה, הדפוסים מוסרים את הנוסח המוגה של רש"י, אבל הנוסח הקודם, "כמו שהיה כחוב בספרים"¹⁰⁸ בספרים ישנים,¹¹⁰ נמסר משם רב האי גאון,¹¹¹ הוכח כפי רבנו הגאון,¹¹² "כשם הגאון",¹¹³ וצוטט בערוך¹¹⁴ ובהלכות הר"ף.¹¹⁵ נוסח זה "גריס אפיכא"¹¹⁶.

אי דקטעיין טענת פתח פתוח, הכי נמי. הכא כמאי עסקינן, דקטעיין טענת דמים. על חילוק הלכות בין כלל הכמי אשכנז לבין ר' יצחק בר מנחם, רש"י בעקבותיו, ועל קיבוצם של האחרונים למסורת ההלכה הבבלי, ראה: תא-שמע, מנוג אשכנז, עמ' 171-181. ובפרט עמ' 176; גרוסמן, צדמת, עמ' 116-117.

106 רש"י, ד"ה בוגרת בעקבות לשון הגמרא במקום אחר, ראה לקמן.
 107 כן בשלישה כתב-יד. כפי פירקורן II A 295.8 נוסח מודח ומשובש: "אי אמי בעלתי ולא מצאת דם וראי טענת דמים".

109 ראה: תוספות, ד"ה א.
 110 תוספת הר"ף (מהדורת שי וילמן, תל-אביב תשל"ד, עמ' מה). הובא באוצה"ג כתובות, התשובות, סימן רצב, עמ' 110-111.

111 הובא בירידה הרמב"ן (תירדשי הרמב"ן לכתובות, מהדורת ע' שבת, ירושלים תשמ"ג, עמ' 153. ראה עמוד 38 של המהדורה). וכפי הרמב"ם: "יש גאונים", ראה להלן.
 112 תוספות, ד"ה א; תוספת הר"ף שם; וירדשי הרמב"ן שם, ראה: אוצה"ג כתובות, לקושי פירוש ר"ה עמ' 36. ראה גם: תוספת ט ע"א, ד"ה האומר: אוצה"ג כתובות, לקושי פירוש ר"ה עמ' 7.

113 תוספת הר"ף שם, וכעמ' טו; אוצה"ג כתובות, עמ' 7 הערה א.
 114 ערך פתח, ערה"ש ג, עמ' 462; והובא באוצה"ג, עמ' 111.
 115 פרק א סימן קע"ג ד ע"א בפי הר"ף.

116 ראה לעיל הערה 109. סוגיות מוחלפות אנו מוצאים גם בנושא הקרוב של בעילה ראשונה בשבת, ראה: מי כהנא, "שליש מחלפות מוחלפות בבתי מדרשותיה של רב ושמואל", בתוך: מחקרי תלמוד, ב' (עורכים: מי בראש, ד' רונטל), ירושלים תשמ"ג, עמ' 307-318, ושם נוסח הכותב לחלוא את השינויים במגמה הלכתית.

בעניין "עצים דמשחן": "אמי, רבא סתם עצים להסקה הן עומדין".⁹⁵ לפיכך, הכרח לפרש שרב כהנא חזק על דברי רבא בעניין המשי של עצים דמשחן, וכפירוש המוקשה. אלא זה הוא שהוליד, כנראה, את ההנהגה שהוציאו את מימרת רב כהנא משפטה. ואילו מי שבישק להוסיף ולפרש אותה כמוכנה הראשוני לכאורה, בדין "עצים" בכלל, פנה להנהיג את לשון ההצעה של רב כהנא, או אפילו את חוכן דכריו. משום כך נמחק רב כהנא כליל מן הספר בחלק מן הנוסחאות,⁹⁶ ובשלושה מן העדשים⁹⁷ עובדה המחלוקת בנין לבין רבא לכלל הסכמה.⁹⁸

אמי, רבא סתם עצים להסקה הן עומדין
 וכך אמר רב כהנא סתם עצים להסקה הן עומדין
 ועצים דהסקה תנאי היא!

ואמנם, יש להטמה כיצד נולדה לשון ההצעה המעמידה את רב כהנא במחלוקת עם דברי רבא על "עצים דמשחן" בחלק ב של הסוגיה, בעוד שחוכן דכריו כפשוטם מוסב על החוליה הסתמית שבראשה. נראה לומר שמראשיהם אכן הוסבו דברי רב כהנא, דרך מחלוקת, על ראש הסוגיה, ודוקא על ראש הסוגיה כפי שהוא בכבא קמא,⁹⁹ שם מוצעת גם הרומוא¹⁰⁰ שבהא הסוגיה בשם רבא:¹⁰¹ "רבא מלי... ומשי"י".¹⁰² אחר שהכחין רבא בין התנאים העובדים שבמשנתו שביעית, שהנחתם וביעורם שונים, לבין עצים" שהנחתם אחר ביטולם, חלק עליו רב כהנא כטענה שבצעים גופם¹⁰³ תנאי היא".¹⁰⁴ זה היה רצף הסוגיה מחלוקת, אלא שהאמור המוסגר בדבר "עצים דמשחן" פרע אותו,¹⁰⁴ ונתפרשה מימרת רב כהנא על גביו, ולא בהקשרה הראשון. והקשר החדש הייב הגיחה ופרשנות מאולצת של מימרת רב כהנא. כל זה התחדש כבר בכבלי, בדרות הגאונים לכל המאוחר. בא רש"י, ובהגהתו החזיר את המשמע לקדמותו. את הלשון קיצע, בניסוח שחדישו

"הן עומדין" ברוח הנוסחאות. אבל כעדים החינמיים לטובה וכן א לבי"ק: "קיימי", לבי"ק וכן מ לטובה: "קיימי". מסתוב שמילמת רבא המקורית היחה אף היא קצרה יותר: "סתם עצים להסקה".

לעיל הערה 76.
 95 ב ל מ (מ); "כדאמר רב כהנא...". ראה דק"ס סא ע"ב אות ש) לטובה. הנוסח דלהלן ע"פ ל.
 97 גלגוליים ונפחלהם של כתב-היד לא שימרו תמיד את הקשר בין הניסוח המוצע לבין תוצעת דברי רב כהנא החלמה אוחה. מכל מקום, בניינים משלישת המקומים של עיבור זה (טובה ל מ) הניסוח היא אכן זו של רש"י: "עצים דהסקה", ובכל אורכתי המקומים שבהם חסר הניסוח לרב כהנא כלל (פירוש ר"ח רש"י לטובה, טובה א ד) הנוסח אכן תואם את הפירוש שביכר רש"י.

הנהגת אולי, שחסידיו את שם רב כהנא מעל המיטה, הן שיצרו גם את החילוק: "עצים"/"עצנים" בפמת הערה 72.
 99 לעיל הערה 72.
 100 בין "מיני הצובעים" הנוכחים במשנתו שביעית לבין עצים הנוכחים כבייחא, ולא בין לולב לבין העצים.

101 הלשון "יד כהנא אמר" אכן אינו מסתוב בתגובה לנוסח סתמי.
 102 ראה דיונו של הלבני, בי"ק, עמ' ה-תב. לביעית הנידונה שם יש להשיך כי מקור הקושי הוא לשון סתם הגמרא: "אלמא עצים יש בהן משום קודשת שביעית", והדומיא של רבא עצמו אכן אינה עוסקת במקורה. בהחלט בין עצים לעצים כי אם בהחלט בין "מיני הצובעים" לעצים.

103 ושמא מחלוקת נהנתו לומר שדוקא בצמחים הצובעים "תנאי היא", ראה לעיל הערה 91.
 104 בשל מאמר זה חוקן לשון ההצעה, ברוח העדים, ללשון: "אמר רב כהנא". ראה גם ליד הערת

יש גאונים שהורו שהבגרות אין לה טענה דמים ויש לה טענה פתח פתוח. ואין דרך התלמוד מראה דבר זה, וטענת היתה בנטיחיה שלהם. וכבר בדקתי על ספרים רבים וקדמונים, ומצאתי שהדבר כמו שאמרנו, שאין לבגרות אלא טענה דמים בלבד.

הרי שלפני הרמב"ם שרדו עריין "ספרים רבים" שהרמב"ם החשיב את טיבם וזמנם, שגוסטו כעלמה מ"דרך התלמוד" וכמתשמע מן הירושלמי, ונראה שזה היה הנוסח הקדמון שלסוגיה. אפשר שיש מקום להביא ראיה גם מ"י לנינגרד-פירקוביץ, שאינו אשכנזי,¹³⁰ ואינו הלוי בדרך כלל ברשי, ובלשון ראשון שליו¹³¹ גוס כמותו. עריין יש לעיין מה גרם להיווצרותו והשתושותו כבבל של גוסט מוחלף ומקשה בעליל על פני הגרסה המקורית. אפשר שהלשון "כלו בתולה"¹³² שיש בלשון הזה לשון דמים,¹³³ ואפשר שמכוחה של הבגרות בבדיחה ל"מוכת עץ", שדווקא טענה דמים אין לה,¹³⁴ ואפשר שמסורת הלכה היתה נקוטה בדם, וכפו אורה על לשון הסוגיה. בין כך וכך נמצא שהגהת רש"י, ההולקת על מסורת בבליה מושרשת, ונעדרת עדים מורחיים ישירים, מכוונת אל "ספרים קדמונים" שהיו לפני הרמב"ם¹³⁵ ומתאשרת מתוך פשט השמיעה העולה מן הירושלמי.

3. יומא סו ע"ב

משנה יומא ו, ¹³⁶ ממארת את פעולות הכהן הגדול בסוף עבודת היום הנעשית בכנרת לבן. אחר הוורדיים והגוללות, הקטורת, ממן דמים ומסורת שעיר לעזאזל,

בא לו אצל הפר ואצל השעיר הגירופים, קרעם¹³⁷ והציא את אמוריהם, נתנם כמגם והקטירם על גבי המזבח, קלען במקלות¹³⁸ והוציאן לכת השירפה.

הסוגיה מקשה על הקטרת האמורים הנוכרת כמשנה, ומתריצה שיש לגרום "לחקטירין" במקום "והקטירין". רש"י¹³⁹ מגיה את הקושה ודוחה במפורש את הנוסח המונה לפני:

- 130 טיבו ומקורו של כתב-היד טרם הוכרעו. מאפייני הנוסח והתייב של מעורבים והארכי מאוח, ועם זה נגלות בו תופעה ייחודית וקדמוניות של גרסה ותוכן, ראה רמיהו הוזריה של פרידמן, כתב-היד, באשר למקורה ותיבה של "הקבוצה הברייתא" של כתב-היד, עמ' 178. על כתב-היד עצמו ראה עמ' 179, וספרות בהשע' 107.
- 131 ראה: דק"ט השלם שם, והערה 5.
- 132 ימאת נט ע"א, כחובות צו ע"ב.
- 133 רמב"ן, לעיל הערה 111.
- 134 שם, אבל ראה גם סוף דרכי.
- 135 למקרה דומה, שבו כיוון ה"י" לשפר ערקן שהיה כפן חמש מאות שנה בעמדו לפני הרמב"ם, ראה: אורבך, בעלי החטופות, עמ' 683, הערה 18.
- 136 כבי" קופמן: ו, ח. המשנה מובאת ע"פ כ"י קופמן. לחלושי הנוסח במשנה ראה: חובבג, כשורים, חלק ב, עמ' 74.
- 137 כע"ל, כבי" קופמן: "קריעותים". ונראה שהיה"ד מוקדה.
- 138 כך נוסח א"א במשנה, והנוסחאות חלוקות בין "מקלות" ו"מקלעות": ראה: דק"ט, יומא צו ע"א, אות ו; ורובבג, לעיל הערה 136.
- 139 בפתח פירוש לסוגיה.

גריסה זו מוקשית, "ואין דרך הנמרא מראה דבר זה"¹⁴¹ שהרי לעיני דמים נאמרה מילתה רב, ומכאן שכל הבחנה בין "חרין אפיין"¹⁴² של טענה בתולה, הנשנה בבדיחה, בטענת "פתח". הטענה העולה מדברי רב דווקא בדמים, ואת בטולה, הנשנה בבדיחה, בטענת "פתח". מפרשה של גרסה זו,¹⁴³ שהעמידה דווקא את לשון הברייתא בדמים, נאלצו לחלק בין דם לדם ולפיש שרוב בוגרות יש להן דם, ולפיכך "נותרין לה לילה ראשון", כרב, עם זה, ביינן שמקצוען אין להן דמים, הרי אין לפעל טענת דמים, כבייתא, אלא שלפירוש זה אין לשון הנמרא מהישיבה: מודע לא נפקה במפורש את דברי רב כבוגרות שיש להן דם, ואת הברייתא — במציאותן של בוגרות שאין להן? ומה ענין "פתח פתוח" לכאן בכלל, הרי אינו מטייע את מילתה רב¹⁴⁴ ואף-על-פי-כן, שורשה הפבליים-גאונים של גרסה זו מוכחים, וקשה לדחותה. מאידך, אין בידנו מצטט¹⁴⁵ או עד מרחי ישיר והתנן את גרסת רש"י. כתב-היד הגורסים כאן כמותו חשודים, ברובם¹⁴⁶ על הלוח מובהקת בהגהותיו.¹⁴⁷ אף-על-פי-כן, נתמכת גרסתו מן הירושלמי ומתוך עדות נדירה של הרמב"ם, ויצאו אלה ללמד על ההזרות הנדרשת בשיפוט גרסתו רש"י גם כשלא שרדו שורשים מורחיים גלויים לפנינו. כבר העירו החוספוט¹⁴⁸ על לשון הירושלמי.¹⁴⁹ "כוננת כהבת פתוחה היא"¹⁵⁰ וממנה משתמע שטענת פתח היא הטענה שאין לבגרות, מכאן קרוב להניח¹⁵¹ שהשקפה זו היא שעמדה מלכתחילה גם ביסוד ההכנה הפבליית, וכשיטת רש"י¹⁵² הרמב"ם¹⁵³ העירף שיטה זו הן מן הסברה הן מן הספרים:

- 117 לישון הרמב"ם, ראה לקמן.
- 118 לישון הערוך.
- 119 ראה בערוך וברמב"ן ובחוספוט הרא"ש שם. לנחמהא הראשונים ראה: דק"ט השלם, כחובות, עמ' רסב הערה 3.
- 120 "לישנא דגמרא לא רייק הכי, דהוה ליה למימר אינא דאית ליה ואינא דלית ליה, ופתח פתח נמי מאן דכר שמיה", רמב"ן (לעיל הערה 111), לשם יישובה של קושיה אחרונה זו כתבו החוספות (ט ע"א, ד"ה האומר): "משמע דאינא בוגרת דאית לה דם בתולים טובא, אם כן אי אפשר לשום בוגרת שאלה היא פתחה טובא" (וכיצא כו חוספות רא"ש לף לף לף) אבל הקיטור דחוק, נסיון יישוב אחר אצל הרמב"ן, שם.
- 121 כדריסת ריח: חודי כל הגאונים שדיענו דכריהם" (פיה"מ ל"רמב"ם, כחובות א, ג, וראה הערה 14 של המהדיר במהדורת קאפח, עמ' סה).
- 122 על גרסת כ"י לעיני פירקוביץ ראה להלן.
- 123 כך כ"י מינכן, ותקן 130, והגהות מאוחרות בוותיקן 112 ותקן 487,111, ואילו הגרסה השנייה, גרסת ה"ה והגאונים, בדרך כ"י ותקן 112 ותקן 487,111, ובלשון שני כ"י לעיני: ראה: דק"ט השלם, לעיל הערה 119.
- 124 ט ע"א, ד"ה האומר, וראשונים נוספים, ראה: ליבמן, הלכות הירושלמי לרמב"ם, עמ' מג הערה י.
- 125 ירושלמי כחובות פ"א ה"א, כר ע"ד.
- 126 בחוספות עוטט: "פתוחה של יי".
- 127 מפרש"י וירושלמי" (ספר הישר, סימן לא, עמ' 33) עם כל ההזרות הנדרשת בשאלת יחסיין של סוגיות מקבילות בשני התלמודים, עריין גדול משקלה של סברה ביהיה ופשוטה בירושלמי, כשגוראות תכבלי חלוקות והאלטרנטובה הבבליה מוקשית בעליל.
- 128 נסיונם של החוספות, שם, ליישב את הירושלמי עם נוסח ה"ה דחוק.
- 129 הלכות אישת פ"יא ה"ג, ראה גם הלכה יב שם, ופיה"מ, לעיל הערה 121. ליבמן, לעיל הערה 124, הניח שהרמב"ם נסתייע בהכרעתו גם מן הירושלמי.

שני התנאים, החולקים ביניהם כמעט בכל שאר הפרטים של עבודת השחר הערב, כי אימרי חטאת קורבים אחרי עבודת היום, בבגדי זהב, סמוך להקרבת אילו ואיל העם. על השקפה זו אין בסוגיה עוררים, והיא מצאה את ביטויה בהלכה¹⁵¹ וכסדרי העבודה הנאמרים עד היום ביום הכיפורים.

התעלמותה של הגמרא מפשט משנתנו מפתיעה עוד יותר בסוגיית ע"א. הסוגיה, שם, נעממת בין סדר העבודה העולה מן הכתוב לכין הסדר במשנה. בפסוקים: קודם "ואת חלב החטאת יקטיר המזבח"¹⁵² וחדר "ואת פר החטאת ואת שעיר החטאת... יוציא... ורשפו באש..."¹⁵³ ואילו המשנה משמיעה, לפי הכנה הסוגיה, את ההיפך: קודם שריפה ואחר-כך הקטר. לדאי לסדר הדברים ההפוך במשנה מובאת המשנה המלומדת שזמן השריפה מקביל לזמן קריאת התורה.¹⁵⁴ ואילו ההגהה ש"אמורי חטאת לבתר הכי מקטר להו" מוצעת כנחת יסוד של המשנה שאינה צריכה הוכחה. אלא שהסוגיה מתעלמת כליל מלשונו מנחת יסוד של המצויה במפורש את ההיפך. ואשר סדרה ממש כסדר הכתוב:¹⁵⁵ קודם "הוציא אמוריו"... והקטירן" אחר-כך "הוציא לבית השריפה" וראיה למשמעה המקורי של המשנה¹⁵⁶ עולה מן התוספתא, מן הירושלמי ומסדרי עבודה ארץ ישראליים קדומים,¹⁵⁷ ואף מן החלכה הכיחית.¹⁵⁸ שלא כבל, הייתה מטרת ההלכה של כל אלה¹⁵⁹ שהכהן הקטיר על המזבח את חלבי הפך והשעיר קודם שישלח את יתרם לשריפה, עורר בבגדי לבן. הגהה רש"י בסוגיין משלימה, לפיכך, חסר צורם בתלמוד: מודיעות אל הסתירה הגלויה בין מטרת ההלכה הכיחית ובין פשט המשנה: "וכי עכשיו הוא מקטירן, והלא עוררו לבוש בגדי לבן...?" ופרשנות המלייטבת במפורש¹⁶⁰ את

451 רמב"ם, הלכות עבודת יום הכיפורים פ"ד ה"ב: "ואחר כך משלח את השעיר למזבח. ומצויה וירורי פר ושעיר שהכניס דמן לפניו ונתמן ככלי. ומשלח השאר לבית הדשן לשריפה. וזאת לעשות הנשת קרואים שם... ולבש בגדי זהב... ועשה השעיר... ומקריב אילו ואיל העם... ומקטירן" האמורים של פר ושעיר...". אבל זאת לעת משנה שלא נמצא מלוקט פ"ג ה"ז: "אחר אצל הפך השעיר... וקורען ומצויה את אמוריון ונתתם ככלי ומקטירן על גבי המזבח", והאז לחם משנה על הלכות מעשה הקרבנות פ"ז ה"א.

152 ויקרא טז, כד.

153 שם שם, כז.

154 משנה ג', ב.

155 כך לענין היצף הקטר — שריפה, אבל לא לענין מקומם של שני אלה בסדר העבודה. על-פי

הפסוקים כפשוטם נעשים הם, לכאורה, בבגדי זהב, אחרי עולתו ועולת העם (פסוקים כ"ב-כ"ז). אלא שהפסוקים יגזרים להתפשט בכמה פנים, ואכמ"ל.

156 לכך מן הנהגה הפשוטה שאף חטאת זו, כדומותיה בהנהגה, תשרף אחרי הקטרת אמוריה. ראה:

ליברמן, תולדות פ"ג, עמ' 593.

157 לכל אלה ראה: ליברמן שם, עמ' 591-594. וראה גם: מורסקי, פורטי, עמ' 33.

158 ראה לעת עתה: מגילת המקדש כ"ז-9, עמ' 116-117. מובן שמצדדים אחרים חולקה הלהכה הכיחית באופן קיצוני על ההלכה הגהית. אני מקווה לעסוק בנושא זה במקום אחר.

159 של אששירי, מלכה"מ, עמ' 80-81, וליברמן, תולדות פ"ג, עמ' 33.

תנ"ך וטוב הראיה מן הפסוקים, אבל לא נתחלקו, תלפי"ש שם. פשוטות חלוקה בהכנת טיב של "אנן

(דווקא בסדר זה) אל אחרי אצילי ואיל העם" ובבגדי זהב.

160 אמה, שגם על-פי הנוסח שדחה רש"י מתייטיבת המשנה עם מטרת הכתוב, שהרי "אימא: להקטירן",

ה"ג: "דקטירן ס"ד, אלא אימא להקטירן", ולא גרס: "במגס מקטירן להו", וגי'אס משוכבת היא כאן ובמסכת פסחים ובמסכת סוטה, דשפיר הוה שייך לצינון: [נתתו במגס הקטירן]¹⁴⁰ דבמגס מעלה אותן למזבח, ודכוותה¹⁴¹ תנין טובא: מעלו ומקטירן ככלי שרת', מעלו ומקטירן בהמיינו'. אלא הני קשיא ליה: 'ומקטירן ס"ד' וכי עכשיו הוא מקטירן, והלא עוררו לבוש בגדי לבן ועדיין עליו קירות הפרשה בבגדים הללן, ואח"כ יטבול וילבש בגדי זהב לאילו ואל העם, ויטבול שניה להוציא כף ומחמה, ויטבול שלישית למוספין ואמורי חטאת הללן ומתיר של בין הערבים בדיחתי בפרקן דלספן. אלא אימא להקטירן: נתן למגס להקטירן כו' למזבח כשיגיע הזמן.

על-פי הנוסח שדחה רש"י, עיקר הקושייה היא על לשון "מגס"¹⁴². וכי חובה הוא שיהיה [כלומר, העלאת האמורים למזבח] ככלי שרת כלל¹⁴³ והתירן: "אימא להקטירן" כלומר, נתנו ככלי לפי שעה, על מנת להקטירן אחר כך, גם בלא כלי. על-פי רש"י, הקרישה אינה על הכלי כי אם על העשות. רש"י דוחה את הצורך בקושייה הכללית¹⁴⁴ אבל נראה שהגהתו צומחת גם מכות חסרונה של קושייה זו. על-פי פשט המשנה: "נתנס במגס והקטירם על גבי המזבח", האמורים מוקטרים מיד. רק אחרי הקטרה זו של האמורים, הוכללה עדיין בעבודתו של כבדי לבן, קורא הכהן בתורה¹⁴⁵ לובש בגדי זהב¹⁴⁶ ופונה לעבודת החוץ: עולות, מוספים ומולד¹⁴⁷. אלא שלא כך עולה מן הסוגיית הכאות במסכת. המשנה בדה"ע ע"א¹⁴⁸ עוסקת בעבודת הנעשות בבגדי זהב, מחוץ לעבודת היום המיוחדת. היא מוסרת את מחלוקת ר' אליעזר ור' עקיבא בזמן הקרבנות של המוספים. הגמרא מתקשה ("איכעיא להו") בפרטי דעוהתם של התנאים החולקים, ובין השאר היא מקישה: "יתו, בין למר ובין למר, אמורין חטאת זריכת מקטר לתו"¹⁴⁹ כלומר, פשיטא לה לסוגיה שאמורין הפך השעיר, שהורב דמס אל הקודש בכרתי, נקטרים על המזבח עם שאר עבודת מזבח החיצון, הנעשות בבגדי זהב. כגון תמידים ומוספים, אשר בהם חלקו שני התנאים, ולא בשעת עבודת היום בבגדי לבן. כל זה בניגוד גמור למשנתו, אבל כלא להזכירה במפורש. בהמשך לומר רבא את דעות התנאים מחוץ 'ותוספתא' ו'תנא דבי שמואל"¹⁵⁰ על-פי הלכות חיצוניות אלה אכן סבורים

140 נתן במגס והקטירן] כך בבבלי-היד. ברפוס: "לתנא והקטירן במגס".

141 דכוותה] בבבלי-היד: "דכוותה".

142 לטיב ראה: אפשירן, מלכה"מ, עמ' 463, הוצה 2.

143 חסות, ד"ה טו. ורבו אליקים (עמ' 208) פירש: "מי מקטר לאמורין בתוך המגס שרורף לקטרה".

144 ראה מה שטענו כנגד התוספת במקומנו ובפסחים סו"ע ב, רבו חס בספר הישר סימן שש ע"ב

145 וראשונים נוספים. ראה: אפשירן, מלכה"מ, עמ' 515.

146 משנה ג', א.

147 שם ט', א.

148 יומא ג', א.

149 כ"י תג, ושלש המלים האחרונות מפורשות כ"י תו'. ר' מ א ד: "יתו, בין לך אליעזר בין לך לך

עקיבא אמורי חטאת אימת עבדי להו".

150 ראה: אפשירן, מלכה"מ, עמ' 212-216, 382-381.

והיא היא קושיית הגמרא לפי פירושו רש"י: "וכי עכשיו הוא מקטירין? והלא ערונה לביש בגדי לבן... ואח"כ יטבול וילבש בגדי זהב ואילו ואיל העם... ויטבול שלישית למוספין ואימורי חטאות הל"ר¹⁷¹ מפורט מורחית קדומה זו, שפירשה את קושיית הגמרא בסתירה שבין סדר העבודה הכבלי לבין פשט המשנה, מהאפינת בהביל נוסף ממסורת הפירוש הקדומה האחרת, זו שהסכה את הקושיה על המגם. הירדן "אימא להקטירין" אינו בא כה כסתם, כי אם בשם ר' אלעזר. אבל הייחוס לר' אלעזר משותף גם לעד הנוסח המיוחד ביותר של הקבצה האחרת, כ"י מינכן 6:

סלקא דעי במגיס מקטר להו אמ' ר' אלעזר אימא להקטירין על גבי מזבח.

והנה, שלישית כותב"ד זז: כ"י ו (מינכן 6) ושני כותב"ד הירדן התימני, היא מקבילתה המדויקת של שלישית כותב"ד הירדן המוסרת מסורת עתיקה ונבדלת, "לישנא אחרינא" של מסכת אחרת, מסכת פסחים, כפי שהעלה רוזנטל¹⁷⁴ לפנינו כאן שנים מרבין שלוש העדים שעמדו לפני שם: ע (עגלאו 270), ו (מינכן 6), אלא שתמורת כ"י ת בפסחים, ע' תימני שהוא 'בן דוד' של ע, בוזא מצוי כ"י תמני אחר (עגלאו 271), הקרוב גם הוא קרוב יותר לכ"י ע. בסוגיה שלנו שימרה שלישייה זו, בניגוד לכל כותב"ד האחרים, את שמו של ר' אלעזר. בכל העדים זולתה: "אלא אימא...", "והוא טעור סופר כותב"ד¹⁷⁵ במקום "אי"א" — אמר ר' אלעזר. והנה, קבוצה מורחית עתיקה וחשובה זו, שיש לה גירסאות משותפות במסכת אחרת ובמסורתנו ממש, נפלת לשתי גירסאות ולשתי פרשנויות בהכנת קושיית הגמרא. על-פי כותב"ד הספדי היא מוסכת על הכלי, על-פי כותב"ד התימני — על הזמן. מסורת הפירוש האחר שרדה נשמרה לדורות. האחרת נשתכחה, וחזרה והופיעה מחדם הנשייה בהגות רש"י, שם היא נמסרת בטעמה אבא לא כלשונה. אלא שלאמיתו של דבר מאבדת בהגות זו, מנייה וכיה, את משמעותה, שהיא גם ככותב"ד התימני וגם בנוסח שכנגדו לא נוסח לפנינו כי אם פירושו¹⁷⁶. עצם קיומן של גירסאות דחוקות כל כך כבד מלמד שהלשונות הנבדלים אינם מעיקר הסוגיה. הלשון המקורי אינו אלא הגרעין המשותף של שני הנוסחים החלוקים:

הקטירין במגיס. סלקא דעי במגיס מקטר להו? אמ' ר' אלעזר אימא להקטירין על גבי מזבח.

והקטירין. והוא באעי למיבד אילו ואלו העם? אמ' ר' אלעזר אימא להקטירין. אך שרד ברומה לנוסח היסוד המשותף בינאם: "הקטירין, אמר ר' אלעזר: אימא להקטירין" אך שרד לפנינו, ודווקא במקבילה בפסחים. כ"י ותקן 125 "וצתיק, על הגלוטות הערביות של

- 173 אפשר שנוסח מעין זה עמד לפני הרמב"ם, מעשה הקבוצה פ"ד ה"א. דבריו עשויים להתיישב גם עם הגרסה האחרת, כפי שביארו נושאיו כליו שם, אבל נראה שהם הולמים יותר את הנוסח שבפנים התימניים.
- 174 רוזנטל, תולדות הנוסח: כבלי פסחים.
- 175 מלתי"מ, עמ' 516, הערה 1. אלא שאפשריין, שלא הכיר את הערות המסיעות של כותב"ד התימניים, סבר שדווקא הגירסה "אמר ר' אלעזר" היא הישבוש.
- 176 ראה: רוזנטל, תולדות הנוסח, וראה לכאן תיאורו של החתלמוד שצנזר... הוא ופירושו... עיקרו נוספו לפני פנים" (עמ' 23).

הסתירה. עד כאן מוכנת הגהת רש"י מצד הצורך ליישב קושיה גדולה על שיטת הכבלי. אבל צורך כזה כשלעצמו אינו ערוכה למדינות. האם יש לה להגהה זו על מה שתסמור? כבר העיר רבנו תם,¹⁶¹ כי הגהת זקנו במקבילה בפסחים¹⁶² מ"אטו במגיס גופיה מקטר להו" ל"סידי הוא גופיה מקטר להו" עומדת בניגוד לגירסת "כל הספרים" שם. קודם לכן אף בצדים אשר לפנינו לפסחים, אשכנזיים כספרדיים, מאוחרים כקדמונים¹⁶³ אשר בכרד, כמותם כמפרשי ימי הביניים¹⁶⁴, את גירסת ה"מגיס" שדו"ה רש"י. אשר לסוגייתנו, הרופסים, כ"י מינכן 95 ו"י¹⁶⁵ ותקן 134, המושפעים מרש"י במוכנה, גורסים כשיטתו, וכ"י אוקספורד 366 עמ' 165. אולם כותב"ד ספדי קודמו ומשובח, כ"י מינכן 6,¹⁶⁶ ובכ"י לונדון 400 מובאת הגירסה שדו"ה רש"י, זו המקשה על ההקשרה במגיס. מינכן 6: "סלקא דעי במגיס מקטר להו?", לונדון 400: "אטו במגיס מקטר להו?" וכן גרס ופירשו רבנו אליקים¹⁶⁶, בן דודו ותלמידו רבותיו של רש"י. ואמנם פסק אפשיטיין¹⁶⁶ כי פירושו זה הוא הנכון "והפשוט שבפירושיו", ואפשר שאמנם כך הוא.¹⁷⁰ אבל הפירוש שביד רש"י, בין אם מקורי או משני הוא, אף הוא יסודו במסורת כבלי עתיקה! זו נחשפת לעינינו בגירסאות ששרדו ורד מקרה כותב"ד התימני. כותב"ד עגלאו 271 (וכאחיו, עגלאו 270), האמון על נוסחאות מורחזות עתיקות ומיוחדות, והקירוב "קרבא מפתיעה" לנוסח הגאונים ור"ת,¹⁷² אנו גורסים:

והקטירין? והוא באעי למיבד אילו ואלו העם? אמ' ר' אלעזר: אימא להקטירין על גבי מזבח.

אל על-פי נוסח זה, המוסיפה לפרשנות החדשה במשנה אנה קשורה כלל לסתירה היסודית שהוכרז, וההתחלפות הכבלית במקומה עומדת.

- 161 ספר הישר, סימן שנט, עמ' 222.
- 162 פסחים סה ע"ב, רש"י, ד"ה והקטירין ס"ד הוד גופיה מקטר להו. ושם משתנה המשפט מקשיה על הקטרת כבלי אל קושיה על הקטרת בוב.
- 163 ראה להלן. וברפוסים הגיה המהר"ש"ל כוש"י, רד"ס, פסחים, עמ' 192 אות ס.
- 164 לגירסאות ראשונים בפסחים ובמקומנו ראה: אפשיטיין, מלתי"מ, עמ' 514-515.
- 165 שם ודו גירסות: "הקטירין" (פ): "הקטירין" (פ"ד): "סלקא דתקד" ("א"א אימ' א"א ר"י: "אימא") שם ודו גירסות: "מזבח" (פ"ד): "מזבח" (פ"ד): "על גבי המזבח" — א: חסד, על כותב"ד הירדן ליתא לקמן.
- 166 רוזנטל, כפיריים, עמ' 47-42; ושאר המספרות הנזכרות לעיל בהערה 84. הממכה הערתה לקמן.
- 166 על כותב"ד ראה: רד"ס, ברכות עמ' 36; רוזנטל, תולדות הנוסח, עמ' 10; כבלי פסחים, עמ' 65; פרידמן, כותב"ד, עמ' 185; וולף, פסחים, עמ' 278-279.
- 167 המשקף, לשיטת סגל (מגילת, עמ' 211) נוסח אשכנזי הקודם להגהת רש"י. אבל כותב"ד מפיל מאפיינים סותרים והדיים שונות, ומעורר מוכנה במחקר. ראה: גולדקין, יום טוב, עמ' לא-לד. לדעת פרידמן, ראה הערת הקדמת, הוא שייך לקבוצה הים-תיכונית.
- 168 לעיל הערה 143. לגירסאות ראשונים נוספים ראה: אפשיטיין, מלתי"מ, עמ' 515.
- 169 שם. וראה נמוקין מן הירשלים והודוהיה שהציע לקושיית רש"י על גירסת "מגיס".
- 170 ראה דבריו לקמן, שעל-פיהם בעל ההודוה הוא ר' אלעזר האריך-ישראל, ואם כן ודאי לא נתכוון מעיקרה לקושיית הזמן, שהרי סדר עבודה שולי היה זה של ארץ-ישראל, ולא היה מקום שיקשה על הקטרת המוקדמת בבני לבן.
- 171 בקי אילו ואלו העם אמ' ר' אלעזר להקטירין.
- 172 רוזנטל, תולדות הנוסח, ומעיק עמ' 10; כבלי פסחים, בעיקר עמ' 6.

י"דו"ק¹⁹³ דחביבין¹⁹⁴ לזה, דהכי דעתיה¹⁹⁵ ושמע"י¹⁹⁶ רש"י מגיה את הפרייהת: "ועשרה מתומצין, לא גרסינן, שאין תרגום בכחביבין של שורבין סמוכים על המעשה המוכר במסכת¹⁹⁷ בינות בן עזריאל ש"ביבין ללות תרגום של כחביבין, יצתה בת קול ואמרה לו וייד"י¹⁹⁸ התוספות¹⁹⁹ חלקים על רש"י: "וכחונם מחקן, דוהאי יש חונגם, אבל לא עשאו יחונתן,²⁰⁰ אלא מימי התנאים נעשה"²⁰¹ 200 ואמנם מסתבר כי רש"י "בחינים מחקן", שכן הברייתא המקבילה בתוספתא²⁰² וכדורשלה²⁰³ גורסת במפורש הלכה זו לגבי חונגם בציבור במגילת אסתר:

אחד קורא במגלה אחד מתרגם, אחד קורא ושנים מתרגמין, שנים קורין ואחד מתרגם, שנים קורין ושנים מתרגמין.

וכבר התרעם הרשב"א²⁰⁴:

...ובהיה תניא בתוספתא... ותניא ובמגלה אחד קורא ואחד מתרגם... ויש לך לשבש כל הספרים כולי האי?²⁰⁵

לכך מלשונה של ההלכה התנאית מעיד גם רבנו חננאל על מקוריות הלשון "ועשרה מתרגמין", שהוא גורס כאן וכסוגיה המקבילה בראש השנה, וכן גרס הר"ף במקומנו.²⁰⁶

192 העיטות על-פי כתב-יד התימני, קולומביה (I141-X893, סימני כתב-יד לקמן): ת — קולומביה; ט — גטינגן 3: א — אוקספורד 366: ל — לונדון 400: מ — מינכן 1: 95 — ותיקן 134: ד — ד"י: על סיכום של כתב-יד למגילה ראה: מנל, מגילה, עמ' ה, ומראי המקום שם והאה לעיל התעה 84. לדין בסוגיון ראה רבני שם, עמ' 212, והשקפתו כאשר למקור הנוסח הנשקף מכ"י קולומביה.

193 דחביבין בשאר הערים: "דחביבין", "דחביבין".

194 דהכי דעתיה ט: "דהבין דעתיה", ר"ח: "מכוון דעתיה".

195 ולשון חסר בכל הערים, למעט הופסיס.

196 מגילה ג ע"א.

197 קדשה נוספה על נוסח זה עולה מברן השיטין כפי בעל ספר המכתם (ט ע"א): "הא נמי דאמרתן עשרה מתרגמין לאו דוקא, דהא אין קורין אותה תרגום" (משנה מגילה ב, א). אבל ככל המכתם לא ביקש להגיה, ונראה שזוהי סבור שהזכות התרגום שאגדה היא. לעצם העניין, נראה שהמשנה אסרה קריאת תרגום לבדו ולא תרגום לצד המגלה גופה.

198 ר"ד ובמגילה.

199 השווה לרבין הגאון (גניו שכטר, ב, עמ' 86, המבחין בין תרגום ותנון לכתובים, שאותו "גלה" ינתן לבסוף, לבין "יה המצוי אלכס" שהוא תרגום שלהדיטות".

200 על התרגום לכתובים ועל המסקנות העולות מן הברייתא כאשר לחלוטתו, ראה: חונגמים אומיים, עמ' 30-44 והספרות שם.

201 תוספתא מגילה פ"ג (ד' ע"ז) ה"כ, מהדורת ליכרמן עמ' 359. דוכ כבא זו נשמטה מכ"י אופרט, ראה חוליפי הנוסחאות שם תחומ"פ מתיב"פ מגילה עמ' 195. וראה גם תוספתא מגילה פ"ב ה"ד, עמ' 349: "בין שהעמיד לה מתרגמן", והרשב"א (לקמן) הביא גם אותה לזאת.

202 ירושלמי מגילה פ"ד ה"א, עד ע"ד. שם הגרסיה: "ובמגילה אחד קורא... והשאר ככתובתא. רשב"א למקומנו מגילה, עמ' קלט. בפירושו לרף ג ע"א, עמ' כט, הביא ראייה נוספת לקיומו של תרגום כתובים, ראה גם: אור זרוע, הלכות מגילה, פ"י שעת, עט ע"א; ריטב"א למקומנו, עמ' קוב; בית החזירה למקומנו, עמ' סח; ראשונים רבים גרסו מלים אלה במגלה בלא לחלוטת במפורש על רש"י, ראה: סגל, מגילה, עמ' 191-192.

204 יב ע"א ברפי הר"ף.

יותר גם עם הילוכה של הסוגיה. לא זו בלבד שהוא מסיר את הקושיה מעל רב, הוא אף מסייע את דעתו.

ב. הלשון "אכל הקודם" שורשה ל"אכולה", כנראה בשל קיצור הכתיבה: "אכל ה"י". הנוסח הלא-נח הכתיב פירוש לא נוח: אמנם כבא זו עומדת בניגוד לשיטת רב, אלא שהיא עומדת גם בניגוד לרישא של המשנה. מכל מקום, שינוי זה אירע כבר בתקופה קדומה, כמזוה, שהרי כ"י המבוגר והגהות כ"י מונן, שחוקתם מזרחית, גורסים: "אכל הקודם", ואילו הר"ח גרס כבר "אכולה".

ג. הן הנוסח הקדורין הן הנוסח המתוקן נשתלשלו אל כתב-יד האשכנזיים המאוחרים. כדרכם של ניסוחים לאקוניים, נחרתב ותפולש לשונם. הלשון האלטרטיבי המפורש של "אכל הקודם": "לאותו שקדם דוכ", רווח בכתב-יד הירושלמיים,¹⁸⁷ אבל הנוסח המקורי שרד רק כיד סופרי של כ"י המבוגר ומגוזה של כ"י מינכן.¹⁸⁸ הנוסח המשופש "אכולה", בוואריאציות שונות ("אכולה", "אכולה קאי", "אכולה מתניתין קאי") מצוי אף הוא בכתב-יד הירושלמיים. כדגל, צורפו לפעמים שני הנוסחים. בחלק מן הערים נחלה האחד כגליון וכשני מקרים מצויים כבר שניהם בפנים. אשר לרש"י, את הנוסח שלפניו: "אכולה מתניתין קאי" לא פירש כפשוטו, כמחבקש, וכפירוש הר"ח: "בין כתבין בין בגלל אסורין משום גזל", אלא ראה לצרף לו את תוכן הפירוש השני: אין המדובר בגזל בעלים אלא באיסור גזל מן הזוכה. פירוש זה נבע מן הגדרה הקדומה, שכבר נדחת: "אכל הקודם". נראה שרש"י קיבל במסורת את הפירוש לגרסה הקדומה, והצמידה לגרסה המשוכשכת שלפניו. הרי שפירוש דחוק ומלאכותי, לכאורה, של רש"י, שימר זכרה של מטרת נוסח קדומה.

5. מגילה כא ע"ב (= ראש השנה כז ע"א) הסוגיה פוחתה כברייתא.¹⁸⁹

תנו רבנן, בתורה¹⁹⁰ אחד קורא ואחד מתרגם וכלכד שלא יהא אחד קורא ושנים מתרגמין. ובבבא אבא קורא ושנים מתרגמין, וכלכד שלא יהו שנים קורין ושנים מתרגמין. ובהלל ובמגילה אפילו עשרה קורין ועשרה מתרגמין.¹⁹¹

מידת ההקפדה על איכות הקריאה של מקרא ותרגום נגזרת מבעלתו של הנקרא — תורה, נביאים וכתובים. הסוגיה מנמקת, לקמן, בנימוק נוסף את ההקלה ברישם של הלל ומגילה:

בגזל מיד אדם שני, שוכר בגלל לאחר הונק, ולפרשנות כזאת אין וכו' בירושלמי ואף אינו פשט הברייתא.

187 וגם בבבא אסקריאל תפסדי.

188 על מגילה כ"י מובן דאח ההקדמה לר"ס ברכות, עמ' 30-35. על האופי המזרחי של הספר ששימש מקור להגהותיו ראה: סנהדרין, עמ' 9, ומראי המקום בהערה 29.

189 העיטות, לפי שעה, על-פי הדפוס: על כתב-יד ראה לקמן. עד למשפט האחרון, שבו עניינה, אין חילופים משמעותיים בכתב-ידו.

190 ד"י: "בתורה".

191 ד"י: "מתרגמין".

רש"י על כתב-היד העלתה כי כשליש²¹⁸ (י) מכלל הגהותיו של רש"י במסכת סנהדרין²¹⁹ תואמות את גירסאותיו המזוהות של כתב-היד החינוכי²²⁰ אבל בכל המקרים הללו מוכח מתוכם, או מתוך עדייות ספרדיות ומזרחיות בדרות נוספות, שהמזוכר בגירסה מזרחית מקורית, ולמסורת כתב-היד החינוכי לא הושפעה מפירושו רש"י מעולם. לעניינינו, חשוב יותר היה שאותה שומע מכלל לא זו: לפחות בשליל מהגהותיו למסכת זו, משקפות גירסאות רש"י נוסחים שיסודם במזרח. למסכת סנהדרין אין עדים מזרחיים רציפים אחרים, ולכן אין בידינו לבדוק שם את השתקפותן של מסורות מזרחיות שאינן מן הענף החינוכי בפירושו רש"י.

2. הגהות רש"י לטובה
 מסכת טוכה נתברכה במספר גדול מהרנגול של ערי נוסח²²¹ מזרחיים: שני כתב-יד חינוכיים כמעט מלאים ושניים נוספים, שני כתב-יד ספרדיים בעלי ערך (מינכן 140, גירונדק ארל 850) ומספר רב של קטעי גניזה, לפיכך בחרנו בה כרי לסקור את מידת התאמתן של הגהות רש"י למסורת נוסח שמקורן במזרח. בכל אתר מ-62 הגהות המפורשות בפירושו רש"י למסכת בדקנו את התפלגות כתב-היד וקטעי הגניזה²²² בין הנוסח שהעדיף רש"י, הנוסח שדחה ונוסחים אחרים. הגבלנו את בדיקתנו ולא למפרשה ומצטטת²²³ הבדיקה העלתה כי כ-44 מבין 62 מקרים (71%) נמצא עד מזרחי או ספרדי לגירסה שהציע רש"י. קשה למצוא קשר מובהק בין גירסאות רש"י לבין ענף נוסח מזרחי אחד מוסים. ההתאמות עם העדים הספרדיים המובילים רבות למדי: ב-42% מכלל הגהות מטייע כ"י מינכן 140 (ב) את גירסת רש"י ב-56% מן הגהות שיש להן עדות²²⁴ כ"י ארל 850 (ס) תואם כתב-היד נוסח רש"י. אשר לענף החינוכי: כשליש (34%) מכלל הגהות מתאשיות בכתב-היד החינוכיים, ממצא קרוב להפחיע לה שיעור מן ההשוואה שכבר נערכה בין גירסאות רש"י לכתב-היד החינוכי של מסכת סנהדרין. 41% מן הגהות שיש על מקומן קטעי גניזה תואמות את עדותם של הקטעים הללו.²²⁵ ראוי להעיר, כי שיעורים אלה אינם נבדלים במובהק משיעורי ההתאמה בין גירסאות רש"י לבין עדים אשכנזיים שאינם הלויים בו חלות מלאה, אם מפני שהללו משקפים את הנוסח האשכנזי שקדם להגהות, ואם מפני שאימצו להם בדיוק רק חלק מגירסאותיו. כך, למשל, שיעור ההתאמה לכ"י ותקין

בסוגיה המקבילה בראש השנה גורסים כך כמעט כל כתב-היד²⁰⁵ ובכללם כ"י מינכן 140 הספרדי, המצטיין בנוסחותיו, ושני קטעי גניזה.²⁰⁶ בסוגיין נשתמרו מלים אלה בכ"י לונדון²⁰⁷ ובדפוסים. הן חסרות, כצפוי בכתב-היד החשודים תלוי על קליטת הגהות רש"י: מינכן, ותקין 134 ואקספורד 366.²⁰⁸ אולם הפטעה של ממש מזמינים שני²⁰⁹ כתב-היד המיוחסים של סוגינתנו: כ"י קולומביה התימני, הקרוי בדרך כלל למסורת הגאונים ורכנו תננאל²¹⁰ וכ"י גטינגן 3 הספרדי המשוכח²¹¹:

ת, ט: (רכהלל) 212 (ב) במגלה אפלו עשרה קורין מאי טעמא²¹³...

שניהם אינם גורסים "ועשרה מתרגמי", ממש כהגהת רש"י. כמותם גורם לכך בסוגיית ראש השנה גם כ"י JTS ארל 850, עד ספרדי מהימן.²¹⁴ נראה שנוסח מעין זה היה גם לפני הרמב"ם,²¹⁵ שפסק: "קראו... אפלו עשרה כאחר, יצאו הקוראין...". ולא הוזכר מתרגומים כלל, בעוד שבניינין של קריאת התורה והפטרה בביא הוזכר גם הוזכר את דין התרגום.²¹⁶ עדים אלה אינם חשודים על השפעה אשכנזית ואף לא על תלות ברש"י. עימותם עם גירסת רכנו תננאל בשתי הסוגיות, ועם גירסת כ"י מינכן 140 וקטעי הגניזה בסוגיית ראש השנה, מלמד כי אף כאן לפנינו התפלגות נוסחים מזרחית עתיקה. אפשר, כדברי הראשונים המשיגים על רש"י, שנוסח הר"ח ודעימה: "ועשרה מתרגמי" היה הנוסח האותנטי, כעולה מן המקבילות לכרייתא. ואף-על-פי-כן, הנוסח המעורבד הוא פריה של הגהה בכ"י קדמונית ולא של שרידת אשכנזית מאוחרת.

ר. מסקנות סקירתן של הגהות רש"י לאורך מסכת שלמה

1. הגהות רש"י לפנהרין
 במחקרו בטיבו של כתב-היד החינוכי למסכת סנהדרין בקיש מדכי סכת²¹⁷ להוכיח את תפוחו של כתב-היד החינוכי מכל השפעה אשכנזית. אולם בדקתו את השפעת גירסאות תפוחו של כתב-היד החינוכי מכל השפעה אשכנזית באשכנזי פשוט, ראה: חשבה לה ע"א אות ש.
- 205 ראה גם: דק"ס, ראש השנה לה ע"א אות ש.
- 206 T-S NS 329.747 — T-S NS 291.946. T-S F2(2)62. שני הקטעים האחרונים שייכים לפירגמנט אחר, והקריאה במקומנו קשה. ראה: גולניקין, גניזה, עמ' יט, קא.
- 207 על נטייתו הכללית של כ"י לונדון להימנע מקליטת הגהותיו של רש"י, ראה: סגל, מגילה, עמ' 211. כ"י, גם בעניין זה הממצא בכתב-היד משורב, ראה לעיל הערה 50 והערה 167, והנפעה לקמן. ראה גם: פרידמן, כתב היד, עמ' 179.
- 208 ראה לעיל הערה 165. לשימת החילופים במקומנו ראה: סגל, עמ' 191; דק"ס, מגילה ת ע"א, אות ל.

- 218 13 מבין 47, 31%.
- 219 להוציא פקא חלק. כפי שהפליא סכת לחונתו, שם, עמ' 259-278, לא יצא פירושו מחמת די רש"י.
- 220 שם, עמ' 258.
- 221 פירוט בכתב-היד ראה בראש הנספה לקמן. על טיבם ראה הפרוה בתערה 84 לעיל.
- 222 יפעת מוהצקודם טיעה לי בתוכה ובשקידו באיטוף הגירסאות לכל סוגיה. בדרך טעמה ובהנה היא.
- 223 קטעי המשנה שהיה רש"י לא נבדקו כשלישם אלא רק במסגרת הסוגיה, על-פי עיר הכבל. לא עסקנו בעניי הנוסח השונים של פירושו רש"י, גופו, אלא במקומות שהיו בעל דקדוקי ספרים על שיעור נוסח בלשון רש"י, על-פי כתב-היד של הפירוש שהיה בידי (תקדמת דק"ס לתענת וטובה עמ' 4, והקדמת דק"ס לביצה עמ' 11-13).
- 224 כתב-יד זה קודם ובלתי קרא החל בחי מא ע"ב.
- 225 מוכר ששיעורי ההתאמה הנמנים כאן חופפים זה לזה בחלק גדול מהמקרים, ויחד הם עולים, כאמור, ל-71% מכלל ההגהות.

- 209 כ"י מינכן 140 חסר לחלק זה של המסכת.
- 210 סגל, מגילה, פקא א.
- 211 שם, עמ' 13-26; פרידמן, כתב-היד, עמ' 185.
- 212 תבילל חסר ט. חסר גם ב — ו מ ל, ותחלקו בו ראשונים. ראה דיונו של סגל, מגילה, עמ' 192.
- 213 ראה לעיל הערה 193.
- 213 טעמא ט: "טעמא". תמלה מקצועית בדרכים שונות גם בעלים האחרים.
- 214 ראה: גולניקין, יום טוב, עמ' כו-ל; ולאחרונה: וולד, פסחים, עמ' 278 וספרות שם.
- 215 הלכות מגילה פ"ב ה"ז.
- 216 הלכות תפילה פ"ב הלכות יא, יג.
- 217 סכת, סנהדרין, פרק שביעי.

רש"י, לא על מקור נביעתו. אמת היא גם שהגהות העיקרי לפיחות ערכם של עדים אלה הוא קליטתן המסוימת של הגהות רש"י, אשר טשטשה את השכבה שקדמה להן, אך איז כואת ללמד על פחותות ערכן של ההגהות עצמן.

ד. סוף דבר

נואה לשער, שראשיתם של עדי התלמוד האשכנזיים שבידנו בענף נוסח קדמון שימורו כמזרח, ואשר נתייחד במאפייני כתיב נוסח משלן. ענף זה הצמיח את האילן האשכנזי רב-הפאות, שדמותו התעצבה ונשתמחה, לפעמים לכלי הכר, ביד דורות של חכמים ומעתיקים. אחד הגורמים המרכזיים בעיצובו היו ההוהות של רש"י, שהוכנסו אל הספרים ביד ממשכני. הגהות אלה משמעות, בצדק, סימן היכר למשפחה נוסח שרכבו מאוד התלאת במסורת, וגורדה נפרצה שוב ושוב מכותם של זרין הלומדים ושגגת המעתיקים. אבל הגהות אלה כשלעצמן אינן בנוד תקלה בתולדות המסדה בלבד. הן עשיות שיהן מחיות מסורת נוסח קידומית חלופית שאינה נופלת בערכה מקודמתה, ופעמים שיהן מחיות גירסאות יחידאיות שלא שרדו לפנינו בעדים אחרים. יש אשר נשמעה מתוך לשון המחיות בת קול חלושה של מסורת פרשנית שנשכחה זה כבר. כמותם וערכם של שרדים אלה בהגהות רש"י ראוי להם שייבדקו ביסודיות במסכתות נוספות. בדיקה זו סבוכה, וכדונת בה כמה וכמה קשייות שעדיין לא נפתרו: טיב הנוסח שאותו דחה רש"י בכל מקום, סכך המחזורות של פירושו שלו וטיב הפירושים המיוחסים לו, השפעת פירושו על הספרים במקום שלא נחכוך להגיה, היחס בין פירושו ופירושי מנצא שקדמו לו, ועוד. אבל כפי למדנו רכנו הם: "ואם היית נתון לכ לפירושו ר' שלמה היה טוב לך"²³² טוב מצד הכרת מקורותיו של רש"י ויחסו אל נוסח החלומר, טוב היה לביקורת הנוסח של הגהות גופן, וטוב היה לחשוף עוד משוה מן המסורות הגורל של דרך הרוח: דרכם של נוסחותינו. פירושינו, ספרינו וירושטנו בכללה, מביח היוצר שלה ועד למורפי הספרים שלנו. הלוא אין את פטורים לגמרי מן החביעה שהפנה רכנו הם כלפי עצמו:²³³ "כי מימי ר' שלמה אנו שוחים... ואטו און קטלי קני באגמא און שלא לחוש לכבוד וקנוני".

134 כסוכה הוא 48%, ולכ"י קרולטורה כמנהדרין — 41%²²⁶ להלן טבלה משווה של תוצאות הסקירה של עדי מסכת סוכה. בנספח למאמר הוכח פירוט מלאי המקום והתפלגות הערים בכל הגהות.²²⁷

מבנה	מספר ההאמות	כלל הגהות	הממעטות במבנה	אחוז ההאמה
1	57	62	62	92
2	41	62	62	66
1	30	62	62	48
5	36	62	62	58
א	39	62	62	63
ב	26	62	62	42
ד	23	41	41	56
ה228	21	62	62	34
ה229	17	41	41	41

מתוך הממצאים שנסקרו עד כאן עולה שיתר על שרי שלישים מגירסאות רש"י נמחו בגירסאות מזרחיות. מסתבר שלפחות בתלקן הן נוכעת ממסורת מזרחית שהיו בידי. גם אם נדחק להשערה הבלתי סבירה שכיוון לכולן מדעתו, לא פוחת בכך חזקת המהימנות של הגירסאות כשלעצמן. את שיעור ההתאמה לנוסחים האשכנזיים שקדמו לרש"י קשה לקבוע, שהרי אין לדעת אלו נוסחים אשכנזיים חלויים בהגהות רש"י ויעבד, ואילו מהם עצמאיים ועשויים לשקף את מקורותיו. בזה נתערערה כליל הנחת היסודי בדבר המובהקות האשכנזית של הגהות רש"י, לפחות כחזום הצר של המדגם הנידון. אמת היא שיש התאמה, קרובה כמעט עד זהות, בין גירסאות רש"י לבין עדים אשכנזיים כמובהק כדפוסים (ר"ז סוכה — 92%, דפוס שונצינו-ברקן סנהדרין — 84%²³⁰) וכמת-יד מינכן (סוכה — 66%, סנהדרין — 77%²³¹). אלא שעדים אלה אינם אלא השתקפות של הגהות אלה עצמן, מעשה "שוהי מיניו שהגיהו על-פי פירושו", והם מלמדים על השפעתו של נוסח

²²⁶ סבתו, סנהדרין, עמ' 10, 258.

²²⁷ הנספח כולל גם את המקרים שבהם משקף כל עדי נוסח את הגירסה שדחה רש"י, המקרים שבהם הוא משקף נוסחים אחרים. אולם הכתות אלה מטופקות ותלויות בטעם ובהשערה, ועל-כן לא הובאו בטבלה המסכמת שלהלן.

²²⁸ החפיפה בין שני כתיב-ידיד החימזיים כמעט מלאה, והשווידים החימזיים הנוספים הם יעדים שוים כך לא הופרדו הנוסחים בטבלה, והמספר מייצג את כל המקרים שבהם התאמה הגהות רש"י לפחות לאחד מהכתיב-ידיד החימזיים. הנוסחים המלאים בנספח, לקמן.

²²⁹ נתון זה מייצג את כל המקרים שבהם התאים קטע גניזה אחד או יותר לגירסה רש"י. פירוט של המקשים השונים ומדאי המקום לקמן, בנספח.

²³⁰ סבתו, סנהדרין, עמ' 258.

²³¹ שם

232 ספר הישר, תשובות, סימן מו, עמ' 89.

233 שם, סימן מה, עמ' 85.

מראה המקום	הערות הגורסים	הערות הגורסים	הערות הגורסים	הערות הגורסים
------------	---------------	---------------	---------------	---------------

265	ד מ ל תו א	264	ד מ ל תו א	264	ד מ ל תו א
267	ד מ	266	ל כ א תו ג	267	ו ס
מ תו	ד ו ל א ס	268	ב ת ג	269	ד ו ל א ס
270	ד מ א	271	ד מ א	272	ד מ א
273	ד מ א	274	ד מ א	275	ד מ א
276	ד מ א	277	ד מ א	278	ד מ א

בנוסף התולה את האיסור בהוכחה. הערות המובאים בסוגריים אכן תולים את האיסור בפריסתו, אך לא בלשון שהוכיח רש"י.
 263 עדים אלה (להוציא את מ שתלה בו השמטה מהמה הדומות) גורסים לשון קצרה ונייטרלית.
 264 אין לטוניה קטעי גנייה קריאים.
 265 הלשון אינו קריש"י אבל החמירי תומך את הגהתו.
 266 קיימברידג' T-S AS 78.59.
 267 בפנים השנייה גוסו שני העדים: "אלא ליהן לישנא דאמרה", ואין לרעת אם כוונתם ללשון שני של רב או לשמואל.
 268 גז לפני הגהה הוא קריש"י בהציוץ היראשון. הוצי השני של המשפט לא קריא.
 269 גורס: "שחובה צלחה [מתחמת] מורה בהמתה...", כו'. נראה שאין כאן טעות סופר.
 270 כריש"י ל נצטרפו שתי הגהות.
 271 גז אינו קריא כאן.
 272 כריש"י ל נצטרפו שתי הגהות.
 273 יש שנינו נוסח בין הגהת רש"י והדפוס (רש"י): "חתי כולן טמא. ד: כולן טמא. רש"י כסיפא: עד לקרי טמא. ד: טמא] חסר) אבל עיקר הגהתו של רש"י מקיימת בנוסח הדפוס.
 274 ב ס גורסים כריש"י, אבל כרישא נוסף: "שומאה חתי אחת מהן חתיה טמא" (כ: ובגירתן סתור. ס: בגירתן ועל בגירתן סתור). יהוד כשיטת רש"י אבל לא בנוסח.
 275 קיימברידג' T-S F2(2)70 אין כאן קטעי גנייה נוספים. 82 שונה מרישא והשאיר אינו קריא.
 276 בתמכר-הידד החתמים הרישא לא כריש"י (רש"י): "חתי אחת מהן חתיה טמא. חתומים: חתומיהן. חתומיהן טמא, אבל שאר הכתוב דומות."

מראה המקום	הערות הגורסים	הערות הגורסים	הערות הגורסים	הערות הגורסים
------------	---------------	---------------	---------------	---------------

277	ד מ א	278	ד מ א	279	ד מ א
280	ד מ א	281	ד מ א	282	ד מ א
283	ד מ א	284	ד מ א	285	ד מ א
286	ד מ א	287	ד מ א	288	ד מ א
289	ד מ א	290	ד מ א	291	ד מ א
292	ד מ א	293	ד מ א	294	ד מ א
295	ד מ א	296	ד מ א	297	ד מ א
298	ד מ א	299	ד מ א	300	ד מ א
301	ד מ א	302	ד מ א	303	ד מ א
304	ד מ א	305	ד מ א	306	ד מ א
307	ד מ א	308	ד מ א	309	ד מ א
310	ד מ א	311	ד מ א	312	ד מ א
313	ד מ א	314	ד מ א	315	ד מ א
316	ד מ א	317	ד מ א	318	ד מ א
319	ד מ א	320	ד מ א	321	ד מ א
322	ד מ א	323	ד מ א	324	ד מ א
325	ד מ א	326	ד מ א	327	ד מ א
328	ד מ א	329	ד מ א	330	ד מ א
331	ד מ א	332	ד מ א	333	ד מ א
334	ד מ א	335	ד מ א	336	ד מ א
337	ד מ א	338	ד מ א	339	ד מ א
340	ד מ א	341	ד מ א	342	ד מ א
343	ד מ א	344	ד מ א	345	ד מ א
346	ד מ א	347	ד מ א	348	ד מ א
349	ד מ א	350	ד מ א	351	ד מ א
352	ד מ א	353	ד מ א	354	ד מ א
355	ד מ א	356	ד מ א	357	ד מ א
358	ד מ א	359	ד מ א	360	ד מ א
361	ד מ א	362	ד מ א	363	ד מ א
364	ד מ א	365	ד מ א	366	ד מ א
367	ד מ א	368	ד מ א	369	ד מ א
370	ד מ א	371	ד מ א	372	ד מ א
373	ד מ א	374	ד מ א	375	ד מ א
376	ד מ א	377	ד מ א	378	ד מ א
379	ד מ א	380	ד מ א	381	ד מ א
382	ד מ א	383	ד מ א	384	ד מ א
385	ד מ א	386	ד מ א	387	ד מ א
388	ד מ א	389	ד מ א	390	ד מ א
391	ד מ א	392	ד מ א	393	ד מ א
394	ד מ א	395	ד מ א	396	ד מ א
397	ד מ א	398	ד מ א	399	ד מ א
400	ד מ א	401	ד מ א	402	ד מ א
403	ד מ א	404	ד מ א	405	ד מ א
406	ד מ א	407	ד מ א	408	ד מ א
409	ד מ א	410	ד מ א	411	ד מ א
412	ד מ א	413	ד מ א	414	ד מ א
415	ד מ א	416	ד מ א	417	ד מ א
418	ד מ א	419	ד מ א	420	ד מ א
421	ד מ א	422	ד מ א	423	ד מ א
424	ד מ א	425	ד מ א	426	ד מ א
427	ד מ א	428	ד מ א	429	ד מ א
430	ד מ א	431	ד מ א	432	ד מ א
433	ד מ א	434	ד מ א	435	ד מ א
436	ד מ א	437	ד מ א	438	ד מ א
439	ד מ א	440	ד מ א	441	ד מ א
442	ד מ א	443	ד מ א	444	ד מ א
445	ד מ א	446	ד מ א	447	ד מ א
448	ד מ א	449	ד מ א	450	ד מ א
451	ד מ א	452	ד מ א	453	ד מ א
454	ד מ א	455	ד מ א	456	ד מ א
457	ד מ א	458	ד מ א	459	ד מ א
460	ד מ א	461	ד מ א	462	ד מ א
463	ד מ א	464	ד מ א	465	ד מ א
466	ד מ א	467	ד מ א	468	ד מ א
469	ד מ א	470	ד מ א	471	ד מ א
472	ד מ א	473	ד מ א	474	ד מ א
475	ד מ א	476	ד מ א	477	ד מ א
478	ד מ א	479	ד מ א	480	ד מ א
481	ד מ א	482	ד מ א	483	ד מ א
484	ד מ א	485	ד מ א	486	ד מ א
487	ד מ א	488	ד מ א	489	ד מ א
490	ד מ א	491	ד מ א	492	ד מ א
493	ד מ א	494	ד מ א	495	ד מ א
496	ד מ א	497	ד מ א	498	ד מ א
499	ד מ א	500	ד מ א	501	ד מ א
502	ד מ א	503	ד מ א	504	ד מ א
505	ד מ א	506	ד מ א	507	ד מ א
508	ד מ א	509	ד מ א	510	ד מ א
511	ד מ א	512	ד מ א	513	ד מ א
514	ד מ א	515	ד מ א	516	ד מ א
517	ד מ א	518	ד מ א	519	ד מ א
520	ד מ א	521	ד מ א	522	ד מ א
523	ד מ א	524	ד מ א	525	ד מ א
526	ד מ א	527	ד מ א	528	ד מ א
529	ד מ א	530	ד מ א	531	ד מ א
532	ד מ א	533	ד מ א	534	ד מ א
535	ד מ א	536	ד מ א	537	ד מ א
538	ד מ א	539	ד מ א	540	ד מ א
541	ד מ א	542	ד מ א	543	ד מ א
544	ד מ א	545	ד מ א	546	ד מ א
547	ד מ א	548	ד מ א	549	ד מ א
550	ד מ א	551	ד מ א	552	ד מ א
553	ד מ א	554	ד מ א	555	ד מ א
556	ד מ א	557	ד מ א	558	ד מ א
559	ד מ א	560	ד מ א	561	ד מ א
562	ד מ א	563	ד מ א	564	ד מ א
565	ד מ א	566	ד מ א	567	ד מ א
568	ד מ א	569	ד מ א	570	ד מ א
571	ד מ א	572	ד מ א	573	ד מ א
574	ד מ א	575	ד מ א	576	ד מ א
577	ד מ א	578	ד מ א	579	ד מ א
580	ד מ א	581	ד מ א	582	ד מ א
583	ד מ א	584	ד מ א	585	ד מ א
586	ד מ א	587	ד מ א	588	ד מ א
589	ד מ א	590	ד מ א	591	ד מ א
592	ד מ א	593	ד מ א	594	ד מ א
595	ד מ א	596	ד מ א	597	ד מ א
598	ד מ א	599	ד מ א	600	ד מ א
601	ד מ א	602	ד מ א	603	ד מ א
604	ד מ א	605	ד מ א	606	ד מ א
607	ד מ א	608	ד מ א	609	ד מ א
610	ד מ א	611	ד מ א	612	ד מ א
613	ד מ א	614	ד מ א	615	ד מ א
616	ד מ א	617	ד מ א	618	ד מ א
619	ד מ א	620	ד מ א	621	ד מ א
622	ד מ א	623	ד מ א	624	ד מ א
625	ד מ א	626	ד מ א	627	ד מ א
628	ד מ א	629	ד מ א	630	ד מ א
631	ד מ א	632	ד מ א	633	ד מ א
634	ד מ א	635	ד מ א	636	ד מ א
637	ד מ א	638	ד מ א	639	ד מ א
640	ד מ א	641	ד מ א	642	ד מ א
643	ד מ א	644	ד מ א	645	ד מ א
646	ד מ א	647	ד מ א	648	ד מ א
649	ד מ א	650	ד מ א	651	ד מ א
652	ד מ א	653	ד מ א	654	ד מ א
655	ד מ א	656	ד מ א	657	ד מ א
658	ד מ א	659	ד מ א	660	ד מ א
661	ד מ א	662	ד מ א	663	ד מ א
664	ד מ א	665	ד מ א	666	ד מ א
667	ד מ א	668	ד מ א	669	ד מ א
670	ד מ א	671	ד מ א	672	ד מ א
673	ד מ א	674	ד מ א	675	ד מ א
676	ד מ א	677	ד מ א	678	ד מ א
679	ד מ א	680	ד מ א	681	ד מ א
682	ד מ א	683	ד מ א	684	ד מ א
685	ד מ א	686	ד מ א	687	ד מ א
688	ד מ א	689	ד מ א	690	ד מ א
691	ד מ א	692	ד מ א	693	ד מ א
694	ד מ א	695	ד מ א	696	ד מ א
697	ד מ א	698	ד מ א	699	ד מ א
700	ד מ א	701	ד מ א	702	ד מ א
703	ד מ א	704	ד מ א	705	ד מ א
706	ד מ א	707	ד מ א	708	ד מ א
709	ד מ א	710	ד מ א	711	ד מ א
712	ד מ א	713	ד מ א	714	ד מ א
715	ד מ א	716	ד מ א	717	ד מ א
718	ד מ א	719	ד מ א	720	ד מ א
721	ד מ א	722	ד מ א	723	ד מ א
724	ד מ א	725	ד מ א	726	ד מ א
727	ד מ א	728	ד מ א	729	ד מ א
730	ד מ א	731	ד מ א	732	ד מ א
733	ד מ א	734	ד מ א	735	ד מ א
736	ד מ א	737	ד מ א	738	ד מ א
739	ד מ א	740	ד מ א	741	ד מ א
742	ד מ א	743	ד מ א	744	ד מ א
745	ד מ א	746	ד מ א	747	ד מ א
748	ד מ א	749	ד מ א	750	ד מ א
751	ד מ א	752	ד מ א	753	ד מ א
754	ד מ א	755	ד מ א	756	ד מ א
757	ד מ א	758	ד מ א	759	ד מ א
760	ד מ א	761	ד מ א	762	ד מ א
763	ד מ א	764	ד מ א	765	ד מ א
766	ד מ א	767	ד מ א	768	ד מ א
769	ד מ א	770	ד מ א	771	ד מ א
772	ד מ א	773	ד מ א	774	ד מ א
775	ד מ א	776	ד מ א	777	ד מ א
778	ד מ א	779	ד מ א	780	ד מ א
781	ד מ א	782	ד מ א	783	ד מ א
784	ד מ א	785	ד מ א	786	ד מ א
787	ד מ א	788	ד מ א	789	ד מ א
790	ד מ א	791	ד מ א	792	ד מ א
793	ד מ א	794	ד מ א	795	ד מ א
796	ד מ א	797	ד מ א	798	ד מ א
799	ד מ א	800	ד מ א	801	ד מ א
802	ד מ א	803	ד מ א	804	ד מ א
805	ד מ א	806	ד מ א	807	ד מ א

מראה המקום	הערות הגורסים	הערות הגורסים	הערות הגורסים	הערות הגורסים
------------	---------------	---------------	---------------	---------------

32	לג ע"ב: ה"ג לעולם בתר	ד ו	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
33	דאמרי... הומנה בעלמי הו"ל...	ד מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
34	לך ע"ב: ה"ג נקלה נוסק	ד מ א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
35	ויקח וחיטור כל שוה פסוק... אמרי אתמי.	ד ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
36	לך ע"ב: ה"ג וארי דאמי אמר	ד	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
37	מטבל בה נתפיק.	ד מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
38	לך ע"ב: ה"ג נוסקין של אוי.	ד מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
39	אור גרסינן ה"ג.	ד	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
40	אמר וחמני אלא שמע מינה	ד	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
41	לקיחה על ידי דבר אחר	ד	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
42	שמה לקיחה.	ד	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס

מראה המקום	הערות הגורסים	הערות הגורסים	הערות הגורסים	הערות הגורסים
------------	---------------	---------------	---------------	---------------

24	כב ע"א: ר"ה ותי ע"לה:	ד מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
25	ה"ג לה כמה דברים אמורים...	ד מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
26	כח ע"ב: ה"ג בבביתא	ד מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
27	כח ע"א: ה"ג הוה קרא ורר	ד מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
28	הלכתא ותי למה ל... משתת... ופרוכי אימא	ד מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
29	גדולים נמי...	ד מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
30	אתח: גרסינן...	ד מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
31	לך ע"א: ה"ג לא שנו אלא	ד מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
32	במקום אחר... אמר לה	ד מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
33	וכא... נמנר ופסול ה"ג לה	ד מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
34	לקמן לענין עלאה חזות	ד מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס
35	דאחרון.	ד מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס	מ ר א ל א ב ס

291 אוקספורד 2671. לפי ד"ר צורף שובט את המנה לחלופי כתב-ידיו ברינושלים. קטע זה הוא המשכן של 101. ראה הערה 287 לעיל. עדים אלה משוייכים את כל הלשון שהביא רש"י, ואינם גורסים אלא את הלשון השני "אמר רב הסדא דבר זה... וכו'... לא שנו אלא ענברי שחזרות...".

292 אפשר שרש"י נתכוון להגיה את הנוסח המשותף לעדים אלה: "קסבר לולב אין צריך אגד, ואם תמצה לומר צריך, אגד הומנה בעלמא הוא". אבל דעה ההפכה הובאה.

293 נוסח 112 שונה מהגהת רש"י אבל משמעו קרוב אליה מאד, וסברתו ("אגד מערב ר"ש הומנה הוא בעלמא") מהדהדת מתוך פירושו רש"י ("כל שנתנה קודם יו"ט קרי דחוי משיקרא... אפילו דחוי משיקרא אין כאן עד שיקדש עליו היינו").

294 גם ייתכן שהנוסח שביקש להגיה היה הנוסח החלופי, שלא גרס כלל את החזרוך: "לעולם בתר דאגרייה...".

295 הערים נבדלים קלות (משכח לה/ משכח לה/ כי תניא הדיא, בחילפא/ בחילפא/ בחילפא. גילא/ גילא) אבל כולם כרש"י, ואין לפיכך עדים שנוסחם הוא כ"לא גרס".

296 ראה גם: אפשטיין, מלני"מ, עמ' 1110.

297 קשה לדעת איהו מן החלופים רצה רש"י לחדות.

298 בערים החלופים קונפליציה של שתי הגרסאות: "אי (א) אמר אטיפה הכי אתמרי".

299 כל המשפט אינו בכ"ו וההנה פרימה.

300 המלה שלפני "יה הדר" אנה קריאה בכ"ו ס, אבל הרווח מילמד שגורס: "אין זה הדר".

301 ניכר שרש"י ביקש לתקן את הנוסח "אין זה הדר", המשותף לכל העדים המשוייכים במשפחת זו. הם חלוקים בגרסאותיהם אחר המלה "הדר": דהא (א) ו, לא הדיא דהא (ב), הוה (א) תו (א) תו (ב). ארזי הוה (א) (111).

302 דבר רש"י שלפני דיבור זה: "ור"ש סבר הנה לרפנות... לטכר" חזרו אל הדפוסים ואינם בכל כהמ"ר.

303 כ"י ס' אינו קריא כאן.

277 כתיב-ידו המומטרם הואמים את עיקר הנהגה של רש"י, אבל נבדלים בפירושים בנזנים הכריזתא. בתו נפלו גם שיבושים נוסים. אין לקטע זה קטעי גניזה קריאים. ראה: ליברמן, ת"ר, ג, עמ' 134.

278 אין לדעת אם ביקש רש"י להגיה כאן, או רק להביא את גרסת הספר לשם השוואה או השלמה.

279 כל הערים האלה קרובים בעיקרם להנהגה/צטט של רש"י, אבל נבדלים בהרבה פירושי נוסח קטנים.

280 קיימברידג' I.S.F.1(1)65. אין קטעי גניזה נוספים כאן.

281 בערים אלה חסרים כל דברי ר' יצחק מן הכריזתא, אפשר שרש"י מחזיקים לנוסח זה ומבקש להשלים את סוף הכריזתא על-פי המקבילה בספרי.

282 עדים אלה גורסים בהיסוף: אביי קורם ורב יוסף אחר כן. ייתכן שעל רקע זה כהא ההגהה. אבל אפשר גם שהיתה לפני רש"י גרסה שחיסרה את שם רב יוסף, אלא שאין דוגמה לפינה.

283 ניכר שרש"י ס' משקף את גרסת רש"י, אלא שנכפלו בו דרך שנת המלים: "למה לי הלכתא".

284 נדיריק אולר 2074.3.

285 כתיב-ידו החלופיים גורסים כמעט רש"י אבל לא כלשונו: "לא קרא ביניא ללא הלכתא ביניא".

286 כתיב-ידו החלופיים קרובים, לכאורה, לגרסת רש"י, ואפשר שהם משקפים גרסות יסוד שנתחברו והתפרשו בנזירותא שמשקפים שאר העדים, אלא שראשה סותר את סופה: "...שינעור משנת ואנו קורא אמא אמא, נודלים נאמי קאור, אלא אמא אמא".

287 קיימברידג' I.S.NS.329.431. בחלק מהעדים "שחתי", "שחתי", אבל נראה שאין בערים שלפנינו הגרסה שביקש לחדותה, ראה הערה הבאה.

288 ייתכן שרצונו לחדות הגרסה: "שחתי", כלומר האחרת והולגה, לא שני אתחזים, כפי שגורס ופירש הר"ח.

289 בשנתריים.

290 קיימברידג' I.S.AS.75.12. עדים אלה שונים בפירושים ונפלים גם בהמשך הנוניה, אבל לעינין הנהגה של רש"י גורסים כולם כמותו.

מאה המוקם	הערות הגורסים	הערות הגורסים	הערות הגורסים
-----------	---------------	---------------	---------------

46. מב ע"ב: על גב האיציטבא גר' במתני...
 47. מה ע"א, ד"ה כרי שיהו גותות על המזבח: גרסינן.
 48. מו ע"א: ה"ג ואנן נמי כרי עבדינן ומכרינן כלל שבעה.
 49. מו ע"ב: מרימר אמר אפי' תשיעי ספק שמעי אסור' לא גרסינן ליה.
 50. מו ע"ב: ה"ג מאי לאו למעוטי נמי שמעי...
 51. מה ע"ב: ה"ג מערב של מים מודחו של יין.
 52. מה ע"ב: וחוזרין על העקב גרסינן ולא גרסינן ומקיפין על העקב...
 53. מט ע"א, ד"ה של מובה כר... שכל המזבח שאין לו קרן וכשב וסוד וריבוע פסול לעבודה הכי גרסינן.
 54. מט ע"א: מלשה ידי אמתו של הקדוש ברוך הו' גרסינן.

- 316 ד: "גב"י.
- 317 ו: "גב"י.
- 318 שלשה ערים אלה גרסינן: "גבולות".
- 319 ל גרסינן: "גבולות". 52 אינו קריא כאן.
- 320 נוסח הגורסים המסורתיים גורסים בשתיים את המיומרה שמתקן רש"י.
- 321 נוסח הגורסים המסורתיים גורסים בשתיים את המיומרה שמתקן רש"י.
- 322 שני הגורסים האחרונים גורסים גריסה קדובה לרש"י, ונראה שהיא משקפת את הגרסה שממנה התפתחה גריסת רש"י. דוגמאות נוספות ראה במאמר גופר.
- 323 אבל ראה נוסח ההגהה ברש"י כמב"י, דק"ס עה ע"כ אות ז. אם נכונה גריסת כתב-יד, קרובה ההגהה לכתב-יד הגרמני והתנ"ך הוותיקה הוותיקה את גרסת הדפוס, ל' ב.
- 324 הנוסח שביד רש"י מורחב ומפורש בכ"י ב: "מערכו של פים זהו מודחו של יין, מודחו של יין והו מערכו של פים". ראה דק"ס עה ע"כ אות ז.
- 325 גרסינן: "מערכו", "מורחבו".
- 326 נוסחים מעורבים.
- 327 התנ"ך גורסים: "ויזודין (מת חסד) על העקב".
- 328 פסול לעבודה "מעכב" ל.
- 329 כל הערים גורסים "לא" לפני משידי המזבח: "לא קרא לאו כבש...". נכ"י.
- 330 יסוד, ריבועי "יסוד" תו 22. המלה "ירבוע" עשויה להיות חוספת, ואפשר שמשום כך מקומה משהתה: דא: תוי"ס, טוה"פ, עמ' 882 שורות 65-66.
- 331 קרן כבש] "כבש, קרן" ה.

מאה המוקם	הערות הגורסים	הערות הגורסים	הערות הגורסים
-----------	---------------	---------------	---------------

40. לט ע"א, ד"ה חלקן, לילך מחבירי: לי נראה החלקן לולב ממש הארץ גרסינן...
 41. מ ע"א: ה"ג עציס דהסיק תנאי ה"ג... וכן כתיב בכל גרסינן... ומצאנו גרסאות זו חספס"י... ומצאנו גרסאות זו בספר כתב יד של רבינו גרסינן...
 42. מא ע"ב: ה"ג למה ליה למימר שליקחו באלף זה להויריע כמה מצות חביבי עליהם.
 43. מב ע"א: ה"ג מראוביה נפק בה"ב.
 44. מב ע"א: ה"ג רבי יוסי אמר... להכשירן לא גרסינן.
 45. מב ע"ב: ה"ג י"ט הראשון של תג שחל להיקח בשבת כל הגם מליקין את לולביהן ליה הכי מערב שבת.

- 304 כ"י ס אינו קריא כאן.
- 305 עיין בהרחבה בגוף המאמר. כאן הנוסח ע"פ דפוס תנצ"ה. בגוף המאמר הוכחו ש"י מכתב-יד של פירוש רש"י.
- 306 גומס ב אינו זהה במלוחיו לנוסח שידה רש"י, אבל הוא מייצג את האופציה הפשוטה שנתבחרן רש"י לדחות, ראה בגוף המאמר.
- 307 קטע חולין נחום, מפעל חשיפה נגיד תומן 259. על גרסתם של תמישה ערים אלה ראה בגוף המאמר.
- 308 T-S NS 329.473. נראה שרש"י ביקש לדחות גריסה חלופית בשני חלקי המשפט. בשני הערים האלה מוחלפים שניהם: "אמר מה" במקום "למה לי למימה"; "כמה היו הזיזין/זריקין במצות" במקום "כמה היו מצות הכיבת עליהם".
- 309 בשלושה ערים אלה משתנה רק אחד משני חלקי המשפט, עיין בהערה הקודמת.
- 310 קיימברידג' T-S F2(1)202. בארבעה ערים אלה חסר כל הקטע.
- 311 כ"י ס קודם ובלוי קריא מכאן ואילן.
- 312 T-S NS 329.506. קודם.
- 313 הערים המסורתיים גורסים מזהב רש"י מזהב רש"י לשונם חלקם אף מקריאים לשון הזהב לשאלה, אבל הם מאשישים את פרשנות רש"י והגהותו, המדקדקת להבדיל שהמזכיר כאן בקושיה ולא בנימין.
- 314 מ לפני הגהה גרס ברש"י, אלא שנשהש בו "חטאת אהר" במקום "תמיד אהר".
- 315 הראשון של תנ"ך א לא גרסינן. המלים "בערב שבת" אינן מתוערות, ואפשר שרש"י לא נחמנו לזכרון במשמנו, אלא שילבן דרך פירושו.

לוח קיצורים ביבליוגרפיים

ב"מ לרין, אוצר הגאונים, יב, ירושלים תש"ג.
 ב"מ לרין, אוצר הגאונים, ח, ירושלים תרצ"ט.
 ב"מ לרין, אוצר הגאונים, ג, ירושלים תרצ"ד.
 ספר אור ודע לר' יצחק בר' משה מרעה, חלק ב, זיטאנרזי תר"כ.
 א"א אורבן, בעלי התוספות, תולדותיהם ויחידיהם שיטתם, ירושלים תש"מ.⁴
 פרוש ר' אליקים לסמכא יומא, יומא לאור על ידי ר' גנזתוספני, ירושלים תשכ"ד.
 י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, מהדורה שילישית, ירושלים תש"ס.
 י"ג אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"א.
 ר' בנפלי, "בין ארץ ישראל לבין כבל", שלם, ה' (תשמ"ז), עמ' 1-30.
 בית הכתירה על מסכת מגילה לרבנו מנחם ב"ר שלמה... המסנה המאזיר, י"ל... ע"י ע"י עיונים באגרת רב שרירא גאון", בר אילן, ג-ד (תשכ"ז), עמ' מ' בר, 196-181.

י' ברדי, "לחידה ערכתו של סדר רב עמרם גאון", בתוך: כנסת עזרא, אסופת מאמרים מונגשת לעזרא פלישר (קיצבו: שולמות אליצור ואחרים), ירושלים תשנ"ה, עמ' 21-34.
 י' ברדי, "ספרות הגאונים והסקטס ההלמודי", בתוך: מחקרי תלמה, א (תורכ"ם), י' זוסמן, ר' רוטנבלט, ירושלים תש"ז, עמ' 237-303.
 ר' גולניקין, פרק יום טוב של ראש השנה בבבל, מהדורה מרעית עם פירוש, עבודת דוקטור, בית המדרש לרובנים באמריקה תשס"ח.
 ר' גולניקין, נגיד ראש השנה, שוירי כתבי יד של כבל ראש השנה מהגהות בקריי, גיר-יוק וירושלים תש"ס.
 ל' גנצבורג, נגיד שבעטער, ב, קטעים מכתבי הגאונים, נריארק תרפ"ט.
 א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט.
 א' גרוסמן, "הגהות של משפחת קלנימוס מאיטליה לגרמניה — בהרררם בראשיתו של היישוב היהודי בגרמניה בימי הביניים", ציון, מ (תשל"ח), עמ' 154-185.

א' גרוסמן, "זיקחה של יחידות אשכנז הקדומה אל ארץ ישראל", שלם, ג (תשמ"א), עמ' 57-92.
 א' גרוסמן, "לחקר זיקחה של יחידות אשכנז הקדומה אל ארץ ישראל", ציון, מ (תשמ"ב), עמ' 192-197.
 א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה.
 N. Danzig, "The First Discovered Leaves of Sefer Hefes", JQR, 82 (1991), pp. 51-136.
 נ"ג ראבינאוויטץ, ספר דקדוקי סופרים מסכת ביצה, מונפנן תר"ט.
 נ"ג ראבינאוויטץ, ספר דקדוקי סופרים מסכת ברכות, מונפנן תר"ח.
 נ"ג ראבינאוויטץ, ספר דקדוקי סופרים מסכת סוכה, מונפנן תר"ל.
 נ"ג ראבינאוויטץ, ספר דקדוקי סופרים מסכת פסחים, מונפנן תר"ז.

אוצר"ג ב"ק
 אוצר"ג בתובות
 אוצר"ג סוכה
 אור ודע הלכות מגילה
 אורבן, בעלי התוספות
 אליקים, פירוש

אפשטיין, מלגה"מ
 אפשטיין, מלסה"א
 בנפלי, בין א"י
 בית הכתירה מגילה
 בר, עיונים

ברדי, לחידה ערכתו
 ברדי, ספרות הגאונים
 גולניקין, יום טוב
 גולניקין, ראש השנה

נגיד שבעט ב
 גרוסמן, אשכנז
 גרוסמן, הגהות
 גרוסמן, זיקחה

גרוסמן, לחקר זיקחה
 גרוסמן, צרפת
 דנציג, חפץ
 דק"ס ביצה
 דק"ס ברכות
 דק"ס סוכה
 דק"ס פסחים

מראה המקום	הערות הגורסים	הערות הגורסים	הערות הגורסים	הערות הגורסים
	234 ^א כ"ש	233 ^ב כ"ש	232 ^א מ	231 ^א מ
ל"ג גורסין כרה דוד וכו'				
והוא נמי לא גורסין ליה...				
5.55 ג ע"ב: ה"ג וא"כ אימא				
עיקר שירה כפה ואין דין				
אפשר משאי אצטר.				
5.56 ג ע"ב: ה"כ במילף מנורה				
בכללי ופרטי או כריבוי ומישישי				
במילף גורסין, ול"ג				
ממנורה.				
5.57 ג ע"א: ה"ג ד"ג יוסי סבר				
שמחה יחידא נמי דחה שבת...				
5.58 ג ע"א: ר"ה הוא קוטי				
מתנ"י... לא גורסין הוא				
עלה קוטי אלא הוא קטי.				
5.59 ג ע"ב: ככר דהב גרסין.				
6.00 ג ע"א: ה"כ גרסין בהוספתא				
הוא היה אומר למקום שאר				
אורח... ונדאה לי שאף כאן צריך				
לגורסה כן משום דאמר רבי				
יחזן בהתה...				
6.1 ג ע"ב: ה"ג מאי טעמא				
דרכי יהודה דכריב				
וחקתיהם תודעה אלמא תודעה				
חזקת תקי... 6.2 ג ע"א: ה"ג לגבי המזבח				
למה לי דחקת הא חקת ליה				
למילי המים...				

332 כשי עדים אלה הנוסח מעורב.
 333 און חסר מו א ל א כ א תו תת (= כל העדים מלבד הדפוס).
 334 במילף ממנורה קמפלג"י.
 335 במילף מנורה חסר ב.
 336 "שמחה יחידא נמי דחה" תו תת.
 337 קיימבוידיג: T-S NS 320/714.
 338 הערות כשי העדים נכול מלשון רש"י, אבל מקיים את עיקר הגהות.
 339 קיימבוידיג: T-S NS 320/715.
 340 בשניהם נוסח מנורה. ראה דק"ס פט ע"ב אות פ.
 341 ג גורסים נוסח קרוי לישל רש"י, אלא שסדר המשפט מוחלף ("כרון דחקת למילף ל): למילף (המים של גבי ל): לגבי) המנחה למלף ל"י".

ר נעם, "לניסוחו של היסכוליון' למגילת הענית", תרבץ, ספ (תשנ"ג), עמ' 99-5.

ר נעם, "שתי עדידות על תוכ המסירה של מגילת הענית ועל מוצאו של נוסח הגלגלים לביאורו", תרבץ, ספ (תשנ"ז), עמ' 416-389.

מ' סבתו, תרבץ-ימיני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח, ירושלים תשנ"ח.

א' סגל, מסורות הנוסח של בבלי מגילה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשמ"ב.

ספר הישר, מהדורת י' פריימאן, בולין תרצ"ב.

ספר הישר לרבונו חם, חלק החידושים, מהדורת ש"ש שלינגר, ירושלים תש"ט.

ספר הישר לרבונו חם, חלק השאלות והתשובות, מהדורת ש"ש ראזנברג, בולין תרצ"ח.

במ"ח עזראל, "המאור הגדול", בתוך: ספר רש"י (בעריכת י"ל הכהן מיימון), ירושלים תשס"ז, עמ' שפג-שצג.

ערוך השלם לר' נתן בר' יחיאל, מהדורת ח"י קאהוט, חלק ששי, ונה תרפ"ח.

מ"צ פוקס, מהדורת בקורותיה של משניות מסכת סוכה עם מבוא והערות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשל"ט.

משה עם פירוש רבנו משה בן מושל, הירגס... והסוף תשס"א.

קאפח, סדר נשים, ירושלים תשכ"ה.

ר' פלוטר, ספר יוספון, כרך שני, מבוא, ירושלים תשמ"א.

ש"י פרידמן, תלמוד ערוך, השוכר את האומני, הנוסח, ניר-יוזק וירושלים תשנ"ז.

ש"י פרידמן, "הבני היד של התלמוד הבבלי — סיפולוגיה של כתב", בתוך: מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, מוגשים לשלמה מרוג (בעריכת מ' בראשר), ירושלים תשנ"ז, עמ' 163-190.

ש"י פרידמן, "לאילן היוחסין של נוסחי בבא מציעא", בתוך: מחקרים בספרות החלומרית, יום עיון לזל מלאת שמונים שנה לשאל ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 93-147.

ש"י פרידמן, "מסכת עבודה זרה, כ"י ניר-יוזק — כתב יד שהועתק בשני שלבים", לשוננו, נ (תשנ"ב), עמ' 370-374.

ש"י פרידמן, "פירוש רש"י לתלמוד — הגהות ומהדורות", בתוך: רש"י, עיונים ביצירתו (בעריכת צ"א שיינפלד), רמת גן תשנ"ג, עמ' 147-175.

S. Friedman, "An Ancient Scroll Fragment and the Rediscovery of the Babylonian Branch of Tannaic Hebrew", *JQR*, 86 (1995), pp. 9-50.

י' פנקל, דרכי של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ח.

י"ל צנזן, תולדות רש"י (בהתנה ש בלאן), ורשה תרכ"ב.

י' קוטשר, "מחקר דקדוקי האמות של התלמוד הבבלי", לשוננו, כו (תשנ"ב), עמ' 149-183 (=) קוטשר, מחקרים בעברית ובאמית, ירושלים תשל"ח, עמ' רכז-דנה).

מ' קיסטר, "עוד פירו ללסיקון התלמוד", בתוך: מחקרי תלמוד, כ (עורכת: מ' א-אשר, ד' רוטנלף) ירושלים תשנ"ג, עמ' 431-447.

M. Krupp, "Manuscripts of the Babylonian Talmud", in: *The Literature of the Sages*, Part One, (Editor: S. Safrai), Assen/Maastricht 1987, pp. 346-366.

נעם, לניסוח	נעם, שתי עדידות	נעם, מגילה	ספר הישר	ספר הישר, תשובות	ערוך השלם, המאור הגדול	ערה"ש ו	פוקס, סוכה	פרידמן, לרבונו חם, כתובות	פלוטר, יוספון	פרידמן, השוכר	פרידמן, כתב היד	פרידמן, לאילן	פרידמן, ע"ז	פרידמן, פירושי רש"י	פרידמן, קטע	פנקל, דרכי של רש"י	צנזן, תולדות רש"י	קוטשר, אמות בבלי	קיסטר, עוד פירו	קרום, תרבץ-י
-------------	-----------------	------------	----------	------------------	------------------------	---------	------------	---------------------------	---------------	---------------	-----------------	---------------	-------------	---------------------	-------------	--------------------	-------------------	------------------	-----------------	--------------

מסכת כתובות עם שינויי נוסחאות... בעריכת הרב מ' הרשילר, ירושלים תשל"ב.

מסכת סוטה עם שינויי נוסחאות... בעריכת הרב א' ליס, ירושלים תשל"ז.

ד' הלבי, מקורות ומסורות, מסכת בבא קמא, ירושלים תשנ"ג.

ד' הלבי, מקורות ומסורות, סדר מועד, ירושלים תשל"ח, עמ' קב-קנא.

ספר המכתב על מסכת מגילה לרבינו יוד בר' יצחק, י"ל... מאת מ' גראסבערג מטרעטשניא, לעמבערג תרס"ח.

א"ר חייב, "תולדות רבנו שלמה בר' יצחק", בית תלמוד, ב (תרכ"ב), עמ' 33-40, 65-73, 97-101, 129-138, 161-166, 193-206, 225-231, 257-264, 289-297.

ש"י וולף, פרק אלו עוברין, בבלי פסחים פרק שליש, ניר-יוזק וירושלים תש"ט.

י' זוסמן, "ירושלמי כתיב" אשכנזי וספר ירושלמי", תרבץ, ספ (תשנ"ז), עמ' 37-63.

י' זוסמן, "כתב יד ומסורות נוסח של המשנה", דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"א, ג, עמ' 215-250.

י' זוסמן, "מסורת לימוד ומסורת נוסח של הירושלמי", בתוך: מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לזל מלאת שמונים שנה לשאל ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 12-76.

י' זוסמן, "שירי ירושלמי — כתיב" אשכנזי", קצק על יד, סדרה הירשה ספר יב (כב) (תשנ"ז), עמ' 3-120.

י' גולדברג, חופש מסמנים, בולין 1945.

M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, NY 1950.

י' כהנא, "זיקת כתב-יד וזיקן 60 ברבאשת רבה לסקולותיו", תעודה, יא (תשנ"ז), עמ' 17-60.

י' א"ס ליפשיץ, "ירוש"י", בתוך: ספר רש"י (בעריכת י"ל הכהן מיימון), ירושלים תשס"ז, עמ' קסח-ידפה (= א"ס ליפשיץ, רבנים, ירושלים תש"ז, עמ' ט-ריח).

J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, III, Berlin und Wien 1924.

ש' ליברמן, הולכת הירושלמי לרמב"ם ז"ל, ניר-יוזק וירושלים תשנ"ח.

ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק ג, סדר נשים, ניר-יוזק תשנ"ז.

ש' ליברמן, תוספתא ראשונים, חלק שליש, ירושלים תרצ"ט.

1967, *Die Flora der Juden*, IV, Hildesheim.

ממזרות ונה ולייפציץ 1928.

A. Marx, "The Life and Work of Rashi", in: *Rashi Anniversary*, Volume, New York 1941, pp. 9-30.

Y. Yadin, *The Temple Scroll II*, Jerusalem 1983.

מזרח ויטה לרבונו שמה ז"ל, מהדורת ש' חורוץ, (נדפדפג תרפ"ג) ירושלים תשכ"ג.

י"ל הכהן מיימון, "יבן של ישראל", בתוך: ספר רש"י (בעריכת י"ל הכהן מיימון), ירושלים תשס"ז, עמ' ר-קכח.

י"ק מוקילינסקי, "חז"י המודר", בתוך: רש"י, תורת ואישיות (בעריכת ש' פדרבוש), ניר-יוזק תש"ח, עמ' 13-43.

א' מירסקי, פיוט יוסי, ירושלים תשמ"א.

רק"ט השלם, כתובות	רק"ט השלם, סוטה	הלבי, ב"ק	הלבי, סוכה	המכתב	ווייס, תולדות	וולף, פסחים	זוסמן, ירושלים כתיב" אשכנזי	זוסמן, כתב יד ומסורות נוסח	זוסמן, מסורת	זוסמן, שירי ירושלמי	חופש מסמנים	יאסטרוב	כהנא, וזיקן 60	ליפשיץ, רש"י	לוי, מילין	ליברמן, הלכות	ליברמן, הירושלמי לרמב"ם	ליברמן, תר"ג	ליברמן, תורה 4	מארוס, חז"י רש"י	מגילת המקוש	מזרח ויטה	מיימון, רבן של ישראל	מוקילינסקי, חז"י המודר	מירסקי, פיוט
-------------------	-----------------	-----------	------------	-------	---------------	-------------	-----------------------------	----------------------------	--------------	---------------------	-------------	---------	----------------	--------------	------------	---------------	-------------------------	--------------	----------------	------------------	-------------	-----------	----------------------	------------------------	--------------

- י' רחוב'ג, משנה "ליפורים" – מהדורת ביקורתית בעידודו מברא, עבודת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ה.
- א"ש רונטל, תלמוד בבלי, מסכת פסחים, כתב יד ששורן-לונצר ומקומו במסורת הנוסח, לונדון תשמ"ה.
- ר' רחוטל, משנה עבודה זרה, מהדורת ביקורתית תשמ"א.
- האוניברסיטה העברית בירושלים תשמ"א.
- ר' רחוטל, "נוסח ארץ ישראל ונוסח בבלי" במשנת עבודה זרה", בתוך: מחקרים בספרות החלמדית, יום עיון לזלזל מלאה שמונים שנה לשאל ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 76-12.
- א"ש רחוטל, "רב בן אורי ר' חזיה גם בן אחותו?", בתוך: ספר תנוד ילד (עורכים): שי' ליכמן ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 281-337.
- א"ש רחוטל, "תולדות הנוסח וביצית עריכה בחקר התלמוד הבבלי", תרכ"ג, נו (תשמ"ז), עמ' 36-1.
- חידושי הריטב"א לרבינו יום טוב ב"ר אברהם אשבילי מסכת מגילה, יו"ל... ע"י הרב י"ם שטרן, ירושלים תשל"ג, בתוך: חידושי הריטב"א על תש"ס, מכוון להוצאת ראשונים ואחרונים, כרך ד.
- חידושי הריטב"א מסכת מגילה יו"ל... מאת חז"י דימיטרובסקי, ירושלים תשמ"א.
- שי' שורצפוקס, "ראשיה דרכי של רש"י", בתוך: רש"י, עיונים ביצירתו (עורך): צ"א שטיינפלד, רמת-גן תשנ"ג.
- י' תא-שמע, (ביקורת ספרים), קריית ספר, נו (תשמ"א), עמ' 344-352.
- י"ם תא-שמע, הלכה, מנהג ומצאות באשכנז 100-1350, ירושלים תשנ"ז.
- י"ם תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט.
- י"ם תא-שמע, "ספרייהם של חכמי אשכנז", קריית ספר, ט (תשמ"ה), עמ' 298-309.
- י"ם תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה וכצפון אפריקה, קורות אישים ושיטות, חלק ראשון: 1000-1200, ירושלים תשנ"ט.
- י' קומלוש, "חוגגים אומיים-יהודיים", בתוך: חוגגים המקרא, פרוק מברא (עורך: רבי), ירושלים תשמ"ד.
- Jahrbuch für Jüdische Geschichte und Literatur*
- NGJL
- רחוב'ג, כיפורים
- רחוטל, בבלי פסחים
- רחוטל, משנה ע"ז
- רחוטל, נוסח א"י
- רחוטל, רב בן אורי ר' חזיה
- רחוטל, תולדות הנוסח
- ריטב"א מגילה
- ריטב"א מגילה
- שורצפוקס, ראשית דרכי
- תא-שמע, ביקורת
- תא-שמע, הלכה
- תא-שמע, מנהג אשכנז
- תא-שמע, ספרייהם
- תא-שמע, המפרות הפרשנית
- חוגגים אומיים